

ALDONA PAULAUSKIENĖ
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: gramatikos teorija, gramatikos mokslo istorija, socialinė lingvistika.

LATVIEŠŲ VALODAS GRAMATIKA

Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013, 1023 lpp.
ISBN 978-9984-742-70-0

Pirmiausia reikia pasveikinti latvius, išsileidusius solidžią XXI a. gramatiką. Lietuviai pagrįstai gali didžiuotis Žodynu, o latviai – Gramatika: jos mokslu ir praktika. Gyvenome skirtingomis sąlygomis, turėjome skirtingų talentų. Kas nežmoniškos priespaudos nualintoje Lietuvoje būtų galėjęs talentu ir gramatikos darbais prilygti Augustui Bilenšteinui, Jānui Endzelīnui, Kārliui Milenbahui? Galbūt Kazimieras Jaunius, Kazimieras Būga, Jonas Jablonskis... Tačiau talentus valdo negailestingas likimas, skirdamas vieniems daugiau, kitiems mažiau laiko, vieniems vienokias, o kitiems kitokias gyvenimo, mokymosi ir darbo sąlygas.

Kokie galėjo būti Lietuvoje mokykliniai vadovėliai, jeigu beveik pusę amžiaus ją slėgė spaudos draudimas? Ir latviai gyveno nelengvai, bet kitaip. Todėl Dzintra Paeglė galėjo parašyti net dviejų tomų latvių kalbos mokyklinių vadovėlių istoriją, apimančią 1874–1922 m. laikotarpį (Bankavs, Jansone 2010: 202).

Įspūdinga latvių kalbos istorinės gramatikos pradžia: iš XIX a. vidurio fundamentalus dviejų dalių Berlyne išleistas Augusto Bilenšteino veikalas *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt* (1 dalis *Die Laute. Die Wortbildung* išleista 1863 m.; 2 dalis *Die Wortbeugung* – 1864). Andrejaus Bankavo ir Ilgos Jansonės enciklopedinio pobūdžio darbe *Valodniecība Latvijā: fakti un biografijas* labai glaustai, bet informatyviai pateikta latvių kalbotyros priešistorė nuo 1211 m. iki 1447 m. ir istorija nuo seniausio žinomo rankraštinio teksto (1507 m.) iki 2009 m. Čia galima rasti ir šios Gramatikos autorių papildomų biografinių duomenų (pagrindiniai pateikti Gramatikoje).

Gramatikos mokslo istorijos tyrinėtojai aiškiai matyti, jog idealu, kai gramatiką nuo pradžios iki galo rašo vienas autorius. Monografijoje bent jau įmanoma pastanga išlaikyti rašinio logiką. Bet ar daug mūsų kraštuose yra buvę, ar daug ir dabar yra mokslininkų, pajėgiančių parašyti fundamentalią kalbos gramatiką? Be to, ne kiekvienas laiko tarpsnis palankus kad ir labai genialiam rašytojui. XX a.

viduryje latviai yra išsileidę Endzelīno 1100 puslapių „Latvių kalbos gramatiką“ (Endzelīns 1951), bet ji parašyta 1922 m. vokiškai, *Lettische Grammatik*, o 1951 m. išleistas tik pataisytas ir papildytas vertimas.

XX a. viduryje ir latviai, ir lietuviai jau rašė kolektyvines akademinės gramatikas: latviai dviejų tomų gramatiką, kurios pirmasis tomas skirtas fonetikai ir morfologijai (1959), o antrasis – sintaksei (1962). Lietuviai šiek tiek vėliau išsileido tritomę *Lietuvių kalbos gramatiką*: du jos tomai skirti fonetikai ir morfologijai (I – 1965, II – 1971), vienas – sintaksei (III – 1976).

Labai teisingai „Dabartinės latvių literatūrinės kalbos gramatikos“ antrojo tomo pratarmėje pastebėta, kad kolektyviniame darbe sunku pasiekti gramatikos reiškinių vienodą suvokimą ir gramatikos teorijos vientisumą (1962: V), bet vis tiek būtina stengtis to siekti. Tokiam orkestrui reikia talentingo dirigento. Todėl XX a. vidurio kolektyvinėse gramatikose parašyti ir platesni ar siauresni įvardiniai skyriai, kuriuose apibrėžiamas gramatikos tyrimo objektas: gramatinė reikšmė, gramatinė forma, gramatinė kategorija, žodžių junginio, sakinio dalies ir sakinio sąvokos.

Naujausiosios mokslinės latvių kalbos Gramatikos pratarmėje skelbiama, kad nuo XX a. vidurio latvių kalba ir kalbotyros teorija yra pakitusi, ir todėl atsiradusi būtinybė naujojoje gramatikoje apibendrinti šio laiko latvių kalbininkų teorinių ir praktinių tyrinėjimų rezultatus (p. 19). Kalbos kitimas negali būti labai žymus, o kaip rengiamasi apibendrinti tyrinėjimų rezultatus, jeigu kiekvienas tyrinėtojas skirtingai suvokia gramatikos reiškinius? Čia nelygu patirtis ir talentas.

Sunku suprasti, kodėl žadama apibendrinti pasiekimus, o ne šiuo darbu juos pagrįsti, arba naujai pergaltvoti, ir kodėl tik latvių, o ne visų baltistų ir bendrosios kalbotyros kūrėjų, kodėl nežadama apskritai parašyti gerą latvių kalbos gramatiką? Kodėl čia pasitenkinama tik trumpuote pratarme ir atsisakoma platesnio gramatikos teorinio įvado? Jis būtinas, kad padėtų kolektyvui vienodai suvokti gramatiką, ypač dar ir todėl, kad pirmajam šios Gramatikos variantui (2008–2011 m.) vadovavo Daina Nītiņa, o nuo 2012 m. jos koordinatoriumi tapo Juris Grigorjevas. Kodėl keitėsi vadovai, skaitytojui nežinoma, nepasakyta. Šias pastabas reikia vertinti tik kaip „kabinėjimąsi“ prie pratarmės, kuri kiekvienam darbui labai svarbi ir turi būti iki smulkmenų apgalvota.

Recenzuojamosios Gramatikos skyrių autoriai – naujoji karta, negalėjusi prisidėti prie ankstesnės akademinės gramatikos rašymo, bet jau pakankamai subrendusi, turinti mokslinius laipsnius ir vardus. Tačiau, skaitydamas tekstą, šiek tiek nusivili, kad Gramatikoje per mažai pačios gramatikos, menkai tepasinaudota bendrosios kalbotyros nustatytomis aksiomomis ir kaimynų, lietuvių kalbininkų, darbais. Kadaiše Jānis Endzelīns apgailestavo, kad nėra lietuvių istorinės lyginamosios gramatikos, kuria būtų galima remtis (Endzelīns 1951: 1), bet vis tiek jis pasinaudojo visais prieinamais šaltiniais, visur labai išmintingai rėmėsi lietuvių kalbos, jos tarmių,

senųjų raštų faktais. Ne tik istorinei, bet ir sinchroninei gramatikai būtinas platesnis žvilgsnis bent jau į giminiškas kalbas. Lietuvos baltistai per Gramatikoje minima laiką taip pat nemažai yra pasiekę visose kalbotyros srityse, net ir latvistikoje.

Pavyzdžiui, fonetikos ir fonologijos specialistai (Ilze Auziņa, Dace Markus, Juris Grigorjevas) daug naudingos patirties būtų gavę iš Alekso Girdenio tyrinėjimų, bet literatūros sąrašė, išskyrus bendrą Markus ir Girdenio straipsnį, nėra nė vieno fundamentalaus Girdenio darbo iš fonologijos. Jis labai paprastai ir aiškiai yra apibrėžęs, ką tiria fonologija ir fonetika: „Fonologija tiria kalbos sistemos išraiškos planą, o ne visus kalbos garsus apskritai. Vadinasi, ją domina tik tos kalbos garsų savybės, kurios leidžia atskirti vienus turinio elementus (dalykines reikšmes) nuo kitų, – vadinasi, formuoja ženklų išraišką ir yra jų materialusis pagrindas“ (Girdenis 1995: 20). „Visas kalbėjimo aktuose pasitaikančių garsų ypatybės – tiek relevantines, tiek nerelevantines – tiria kita disciplina, tam tikra prasme užimanti tarpinę padėtį tarp kalbotyros ir gamtos mokslų (pirmiausia fizikos ir fiziologijos). Tradiciškai ši disciplina vadinama fonetika [...]. Fonetikos atmaina, kurios dėmesio centre yra akustinės (fizinės) garsų savybės, kai kuriais savo metodais yra iš esmės taikomoji fizika; fonetikos šaka, tirianti artikuliacines garsų ypatybes, galėtų būti laikoma taikomąja fiziologija (iš dalies ir anatomija)“ (Girdenis 1995: 22).

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje Girdenis rašo: „Pagrindinis grynosios fonetikos vienetas – kalbos garsas – apimties atžvilgiu maždaug sutampa su fonema, bet griežtai skiriasi nuo jos, kad turi (dažniausiai labai daug) fonologiškai nereikšmingų ypatybių – fonemai pridera tik skiriamieji požymiai. Be to, perėjimas nuo vienos fonemos prie kitos visada būna kategoriškas, o daugelio garsų ribos yra tolydžios. Kalbos srautą mes pajėgiame suskaidyti garsais tik todėl, kad žinome ar bent nujaučiame, kuriems fonemų deriniams jie atliepia“ (1996: 16). Tiriant kalbos garsus instrumentiniais metodais, nesunkiai galima užgriebti ir greta einančio garso ypatybių. Taigi ir kyla klausimas, kiek įvairiems skaitytojams skirtoje gramatikoje būtini kad ir moderniausio instrumentinio kalbos garsų tyrimo metodų aprašai, jų rezultatai?

Traukiant garsyno studijas į tokio pobūdžio gramatikas, galbūt net nereikėtų ryškinti skirtumo tarp fonetikos ir fonologijos. Nors fonologija kaip savarankiška disciplina susiformavo XX a. trečiajame dešimtmetyje Prahos lingvistinio būrelio narių Nikolajaus Trubeckojaus ir Romano Jakobsono pastangomis, bet didžiausias fonologijos laimėjimas vis dėlto buvo tada, kai *girdimą garsą* jau galėta pažymėti atitinkamu ženklu – *raide*. Nuo to ir prasidėjo *gramatika* (iš graikiško žodžio γράμμα ‘raidė’, γραμματική τέχνη ‘skaitymo ir rašymo mokslas, menas’. Studijuojant ausimi skiriamus garsus (fonemas) ir jų ženklus, buvo sukurtas pirmasis Europos gramatikos modelis.

Senovės graikų gramatika pirmiausia atsirado kaip žymiųjų autorių tekstų komentarai. Graikai turėjo daug eiliuotų tekstų. Todėl jiems rūpėjo ne tik raidės, bet

ir skiemens, jų kokybė. Metrikos specialistai atliko subtiliausius šios srities tyrimus. Ir dabar daug kas dar įsivaizduoja, kad pagrindinis gramatikos mokymosi tikslas yra išmokti taisyklingai kalbėti ir rašyti (rusų kalbos žodis *грамотный* ‘raštingas’ – tiesioginis vertinys iš graikų kalbos).

Teorinę Europos gramatiką kūrė graikų filosofai. Išsiaiškinę, kad, be empirinio pažinimo, yra ir konceptualusis, jie nustatė elementariojo gramatikos vieneto *vardo* (λόγος) sąvoką. (Graikų kalbos žodis λόγος reiškia ir ‘žodis’, ir ‘sakinys’, ir ‘mokslas’.) Antikinės gramatikos autoriai teigė, kad gramatikos mokymasis duoda žmogui pasaulio pažinimo raktą, padeda reikšti savo mintis ir visuomeninę ideologiją. Taigi ir šiais laikais galima būtų atskirti instrumentinį garsų tyrimą nuo teorinės gramatikos. Gramatikoje turbūt užtektų fonologijos. Tačiau ir susiformavus fonologijos mokslui, gramatikos vis dar aiškinasi santykį tarp fonetikos ir fonologijos.

Perskaičius šį skyrių, galima suvokti, kaip išsamiai tirti latvių kalbos garsai, įvairūs fonetiniai reiškiniai. Čia nemažai informacijos apie garsų samplaikas, skiemens, skiemens intonacijas, prozodijos dalykus ir kirtį. Sveikintina, kad atkreiptas dėmesys ir į taisyklingos tarties, arba ortoepijos, problemas, nustatytos tarties normos.

Labai norėusi, kad ši recenzija būtų suprasta ne kaip Gramatikos autorių atlikto kruopštaus darbo kritika, bet kaip savą požiūrį į gramatiką turinčio asmens tolesnis mąstymas apie tai, kas yra gramatika ir kas čia parašyta apie ją.

Norint ką nors pažinti, reikia analizuoti, t. y. skaidyti, visumą. Kalbą kaip visumą pirmiausia skaidome į sudedamąsias teksto dalis. Jas toliau skaidome į sakinius, sakinius skaidome į žodžių junginius, junginius – į žodžius, žodžius – į pavadinimus ir santykių rodiklius, o pavadinimus skaidome į mažiausias reikšmines dalis – morfemas. Skaidant morfemą, panaikinama reikšmė ir pereinama į fonologinį analizės lygmenį: nagrinėjama ne garsų reikšmė, o jų *skiriamoji* galia. Todėl ir atrodo ne labai tikslu teigti, kad: „Kalbos garsas, galintis *keisti* žodžio ar žodžio morfeminės sudėtinės dalies reikšmę, vadinamas **fonema**“ (p. 23). Žodžiai *mainīt* ‘keisti’ ir *diferencēt* ‘diferencijuoti, skirti’ nevienareikšmiai. Todėl geresnis fonemos apibrėžimas atrodo esąs 1959 m. gramatikoje, kur sakoma, kad fonema yra kalbos garsas, kuris, keisdamas morfemos ar žodžio garsinį apvalkalą, pagal opozicinį ryšį **skiria** žodžio ar morfemos reikšmę. Pavyzdžiui, *kalt* – *malt* arba *saime* – *laime*, o kaitant *laimī* – *laimē*, paskutinis balsis skiria to paties žodžio linksnius (1959: 18).

Morfemikos skyriaus autorė – Anna Vulānė. Visi Gramatikos skyriai pradedami įvadine apibendrinamąja dalimi, kur su nedidelėmis išimtimis apžvelgiama, kas pačių latvių iširta, ir po to remiamasi apibendrintais tų darbų rezultatais (toks jau Gramatikos sumanymas).

Bene žymiausia latvių morfemikos ir morfonologijos specialistė yra Andra Kalnača (Kalnača 2004). Jos studija rodo, kad latviai čia gerokai aplenkę lietuvius: jie į savo gramatikas jau greta fonologijos gali įrašyti ir morfonologiją, kuri rodo, kad

morfemos sudėtyje dėsningi fonemų pakitimai gali keisti ir žodžių, ir gramatinių formų reikšmę. Pavyzdžiui, šaknies balsių kaita lydi kai kuriuos žodžių darybos bei kaitybos procesus. Šiuo būdu fonologiją per morfonologiją galima susieti su gramatikos dalimi, vadinama morfologija, ir net su sintakse, t. y. apskritai su gramatika (Kalnača 2004: 60).

Žodžių skaidymas į reikšmines dalis ir tų dalių aprašai turi labai ilgą tradiciją, bet čia yra viena labai svarbi problema, dar tebereikalaujanti atsakymo: *Ar visa tai, kas surašoma abécélės tvarka į žodynus, yra žodžiai?* Jau XX a. pirmojoje pusėje buvo nustatyta morfemos (neskaidomo reikšminio kalbos elemento) priešprieša žodžiui – skaidomai struktūrai (Joseph Vendryes, *Le langage*, 1920; vertimas į rusų kalbą – Вандриес 1937: 76). Autorius šią opoziciją nustatė tyrinėdamas fleksines klasikinės kalbas. Vėliau tokios opozicijos idėją (gal net visai savarankiškai, nes nėra nuorodos) iškėlė Tatjana Bulygina, remdamasi lietuvių bendrine rašomąja kalba. Jos nuomone, lietuvių kalbos žodis yra struktūra, ir šiuo požiūriu jis sudaro aiškia priešpriešą elementariesiems reikšminiams vienetams (morfemoms). Taip suprantant žodį, prielinksniai, dalelytės, jungtukai negali priklausyti žodžių kategorijai, nes jie neautonominiai, neturi savarankiško kirčio ir neskaidomi į morfemas su leksinės ir gramatinės reikšmės krūviais (Булгыгина 1970: 8–9). Pritariant šiam teiginiui, reikėtų iš naujo kurti morfemos apibrėžimą, reikėtų pripažinti, kad sakinyje funkcionuoja ne tik susijungusios, bet ir laisvosios (jungtukai) arba bent iš dalies laisvos (prielinksniai, dalelytės) morfemos.

Kalnačos knygoje ir Vulcanės rašytame morfemikos skyriuje nėra morfemos ir žodžio opozicijos, nes jos mano, kad kiekvienas žodis turi šaknį, kuri gali funkcionuoti kalboje ir kaip neskaidus žodis. Neskaidžiųjų žodžių ir šaknų pavyzdžiai tokie: žodžiai – prieveiksmiai ir dalelytės (*driz, te, šeit, jo, ja*) ir žodžių formos (*aug, zied, tėv! māt!*), kurios yra ne kas kita, o neskaidomosios šaknys (Kalnača 2004: 12). Turint ne recenzijos, o tiriamojo darbo galimybes, nesunkiai galima įrodyti, kad šie pavyzdžiai nepaneigia morfemos ir žodžio kaip skaidžiosios struktūros opozicijos fleksinio tipo kalbose, nes čia nurodytos žodžių formos kalboje funkcionuoja ne pavienės, o kaip paradigmų nariai, kuriose ta pati šaknis su galūne sudaro struktūrą. Todėl neteisinga manyti, kad nurodytuoju atveju šaknys nesudaro struktūros su nuline galūne. Nereikia ignoruoti formos trūkumo reikšmės formų paradigmoje.

Pavyzdžiui, Kalnača iškelia šiuos šaknies požymius: 1) ji turi leksinę reikšmę; 2) gali funkcionuoti viena be afiksų; 3) sudaro atvirą sistemą, nes šaknų skaičius neapibrėžtas; 4) šaknis yra universalus kalbos vienetas, nes ji yra kiekvienos kalbos dalies kiekviename žodyje ir visose kalbose (Kalnača 2004: 10). Tai jau labai drąsu, kai šiems teiginiams nepakanka rimtų argumentų. Tik gerai apgalvokime teiginį, kad *šaknis yra kiekvienos kalbos dalies kiekviename žodyje ir visose kalbose*. Taip turbūt negali būti.

Studijuojant gramatikos reiškinius, pavyko rasti nemažai literatūros, kurioje svarstomas pagalbinių žodžių gramatinis statusas. Ji surinkta rašant knygą *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžių kategorijos* (Paulauskienė 1979: 174–186), bet toje literatūroje keliamos problemos ir šiandien labai aktualios, nes analitinių formų pagalbiniai žodžiai ir jungtys neturi leksinės reikšmės. Vadinasi, jeigu šaknis yra leksinė morfema, pagalbiniai žodžiai negali būti laikomi šaknimis, o jeigu dar pripažinsime, kad šaknis yra ne tik žodžio leksinės reikšmės pagrindas, o turi ir gramatinę potenciją prisijungti afiksus, tai pagalbiniai žodžiai analitinėse veiksmažodžio laikų ir nuosakų formose, išskyrus neiginį, jokių kitų afiksų neprisijungia. Neiginio prisijungimas paaiškinamas tuo, kad visa konstrukcija su pagalbiniu veiksmažodžiu suvokiama kaip vientisinė veiksmažodžio forma, einanti sakinyje grynuoju tariniu: *ir bijis* ‘yra buvęs’ – *nav bijis* ‘nėra buvęs’, *esmu izalkusi* ‘esu išalkusi’ – *nesmu izalkusi* ‘nesu išalkusi’, o tarnybiniai žodžiai (prielinksniai, jungtukai, dalelytės) net ir neiginio neprisijungia, nes neturi tos reikšmės, kurią galima būtų paneigti. Pavyzdžiui, dalelytės pačios teigia arba neigia, gali būti sudurtinių neigiamųjų dalelyčių, bet priešdėlinių būti negali.

Vulanė taip pat pripažįsta, kad kiekvienas žodis turi šaknį, o šakniai būdingas neapibrėžtumas, šaknies reikšmę konkretizuoja įvairūs afiksai. Jeigu kiekvienas žodis turi šaknį, o jai būdingas neapibrėžtumas, tai kaip tada tarnybiniai žodžiai vis dėto gali būti be afiksų? Ir visiška teorinės gramatikos naujovė, kad šaknis žodyje neturi aiškiai apibrėžtos vietos (p. 142). Žodžio struktūra primena sudėtinį prijungiamąjį sakinį, kur pagrindinis sakinytis (kaip ir žodžio šaknis) visada yra *savo vietoje*, o šalutiniai sakiniai gali būti ir prieš pagrindinį, ir po pagrindinio sakinio, gali būti įterpti, gali ir visai jų nebūti. Taip ir afiksai gali būti prieš šaknį ir po jos, gali būti reikšmingas jų trūkumas (nulinė galūnė), šaknyje gali atsirasti intarpų.

Šaknies potencija prisijungti afiksus yra ne leksinė, o gramatinė, priklausanti nuo kalbos dalies gramatinės (ne leksinės gramatinės!) reikšmės, kurią rodo formų sistemos, vadinamos paradigmomis. Nuo kalbos dalies gramatinės reikšmės priklauso žodžių darybos ir kaitybos tipai bei kategorijos. Todėl nerasime nei priešdėlinių įvardžių, nei skaitvardžių: įvardžiai neprisijungia priešdėlių todėl, kad jų šaknys neturi leksinės reikšmės, o skaitvardžiai todėl, kad toji reikšmė – tikslus skaičius, nepasiduodantis modifikacijoms: kitas skaičius, ir jau kitas skaitvardis (jei ne *du*, tai *trys*, *keturi* ir t. t.).

Sangražos afiksas – ne galūnė, o ypatinga kamieno morfema, kilusi iš sangražinio įvardžio. Jis ne vienoje kalboje ir dabar vartojamas kaip atskiras nuo veiksmažodžio žodis (čekų, lenkų, iš dalies rusų ir latvių). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos pasakymą *Nusipirkau knygą* į rusų kalbą versime tik analitine konstrukcija *Купил себе книгу*. Latvių kalboje veiksmažodį *nusipirkti* atitiks analitinė forma *nopirkt sev, nusivesti – aizvest (novest) sev līdz (ejot)*. Nors dabartinėje latvių kalboje priešdėlis ir neatitrau-

kia sangrąžos afikso iš žodžio galo, bet aiškiai padeda pasidaryti sangrąžinių veiksmažodžių ir iš tų nesangrąžinių, kurie be priešdėlio sangrąžiniai būti negali (*gulēt* ‘miegoti’ – *izgulēties* ‘išsimiegoti’). Sangrąžos afikso darybinis ryšys su priešdėliu suformuoja cirkufiksą ir rodo, kad jis ne galūnė, o kamieno morfema (p. 292).

Nesvarbu, kad dabartinės latvių kalbos sangrąžos afiksas yra veiksmažodžio gale ir tik tarmėse bei senuosiuose raštuose pasitaiko tarp priešdėlio ir šaknies (p. 146–147), bet jis priklauso kamieno sudėčiai. Keista, kad vienoje Gramatikos vietoje galūnė apibrėžiama kaip kintamoji žodžio dalis (p.151), o kitur net ta pati autorė šio apibrėžimo nepaiso. Pavyzdžiui, Gramatikoje yra skyrius, pavadintas „Veiksmažodžių daryba su derivatyvine galūne arba fleksacija“ (p. 291), kur pavyzdžiai – tik sangrąžiniai veiksmažodžiai. Darybinė analizė vis dėlto reikalauja poros, kurios narius sietų darybinis ryšys. Kai tas ryšys nutrūksta, gaunami arba visai kitos leksinės reikšmės veiksmažodžiai, arba *reflexiva tantum* (*brīnīties, lavīties, smieties*), nors ne vienu atveju gilesnė darinių analizė suieškotų ir nesangrąžinį jų darybos pamatą. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos *juoktis* yra tik sangrąžinis, bet be sangrąžos jį galima rasti priešdėlių vediniuose: *iš-juokti, pa-juokti*. Latvių kalboje taip pat šalia *smieties* yra *iz-smiet, ap-smiet*.

Turint Endzelino sangrąžos afikso kilmės aiškinimą (Endzelins 1951: 903, 910, 1046) ir tą aiškinimą, perimtą akademinės latvių kalbos gramatikos (1959: 554), tiesiog neįmanoma į tai numoti ranka ir sangrąžos afiksą laikyti darybos reikšme turinčia galūne, nes galūnė, net ir atliekanti žodžių darybos funkciją, turi būti kintama (pavadinimas *fleksija* iš lotynų kalbos žodžio *flexio* ‘lenkimas, lankstymas’). Antano Baranausko lietuvių kalbos gramatikoje yra terminas *lankstygalis* ‘galūnė’ ir *lankčiojimas* ‘kaitymas’, o sangrąžos afiksas nei lietuvių, nei latvių kalboje nepasiduoda „lankstymui“, vadinasi, jis nėra galūnė. Taip neatsakingai elgiantis su sangrąžos afikso istorija ir funkcijomis, veiksmažodžiui primetama nebūdinga galūninė daryba (p. 291), jam nebūdingas ir savarankiškųjų žodžių sudūrimas. Tai priklauso nuo veiksmažodžio sintaksinio vaidmens.

Jeigu šakniai būdinga leksinė reikšmė ir jei visi žodžiai turi šaknis, tai kaip suprasti įvardžių šaknis? Pavyzdžiui, atmetus įvardžių *kas, tas* galūnę, lieka šaknys *k-* ir *t-*. Kokia šių šaknų reikšmė? Gramatikoje suskaičiuota 70 įvardžių (p. 428) ir pasakyta, kad dabar naujų įvardžių nepasidaroma. Vadinasi, įvardžiai – uždara žodžių klasė. Minėtoje Kalnačos studijoje vienas iš šaknų būdingųjų požymių (3) yra *sistematos atvirumas*, nors *sistema* negali būti atvira.

Emilis Benvenistas pažymi, kad įprotis daro mus nejautrius esminiam skirtumui, esančiam tarp kalbos kaip tam tikros ženklų sistemos ir kalbos kaip konkretaus kalbėjimo akto. Įvardžiai yra savotiški „tušti“ kalbos ženklai, patys savaime neturintys referentinės reikšmės, o ją nurodantys tik kalbėjimo akto metu (Benvenist 1974: 288–289). Vienetų kiekiu ir vartojimo tekste dažnumu įvardžiai panašūs ne

į reikšminius žodžius, o į gramatines morfemas. Klasė, kurią sudaro mažiau negu šimtas vienetų, vadintina formantų klase, nes šiuo atveju yra aiški sistematizacijos tendencija, o klasė, kurią sudaro šimtai arba tūkstančiai vienetų, turi teisę vadintis leksemomis arba žodžiais (Pottier 1952: 121).

Taigi visi įvardžiai – ne leksemos, o asmeniniai įvardžiai yra dar ir gramatinės morfemos, priklausančios veiksmažodžio asmenavimui. Jeigu nėra asmens galūnės, vien veiksniu einantys įvardžiai rodo veiksmažodžio asmenį, o jeigu yra įvardis ir asmens galūnė, turime formos perteklių. Tada latvių ir lietuvių kalbose galima asmeninį įvardį praleisti. Todėl konstrukcijoje **Es atnācu** turime cirkumfiksą. Praleidus įvardį, vis tiek sakinys lieka asmeninis: *Kā atnācu, tā arī aiziešu*. Visai tas pats yra ir lietuvių kalboje: **Aš atėjau**. *Kaip atėjau, taip ir išeisiu*. Tai vienas cirkumfikso modelis, kai, pirmąją jo dalį palikus tik potencinę, nei sakinys, nei veiksmažodžio asmens reikšmė nepasikeičia.

Kitas cirkumfikso modelis, kai prielinksnis su linksnio galūne reiškia aplinkybę ir kai jo praleisti negalima. Plg. latvių *Sēdēt pie galda* ir lietuvių *Sėdėti prie stalo*. Čia *vietą prie ko nors* rodo linksnio galūnė kartu su prielinksniu. Bulygina tokią gramatinę linksnio formą vadina *перывистая морфема* (paraidžiui – *pertraukiamoji morfema*).

Kaip matyti iš pavyzdžių, Vulkanės cirkumfikso sąvoka labai siaura: cirkumfiksu ji vadina tik afiksą, kurį šaknis dalija į dvi dalis: *rakstīt* ‘rašyti’: **sarākstīties** ‘susirašyti, susirašinėti’; *jumts* ‘stogas’: **pajumte** ‘pastogė’, *vasara*: **pavasaris**. Tačiau daiktavardžių priešdėlis ir galūnė cirkumfiksu palaikyta turbūt todėl, kad latvių kalbos priešdėlinių daiktavardžių antrojo komponento galūnės pakitimas suduriant žodžius – retas dalykas, tuo tarpu lietuvių kalboje – tai dėsnis, o priešdėlinių daiktavardžių galūnės vaidmuo visiškai toks pats, kaip ir sudurtinių žodžių. Kalnača labai subtiliai yra pastebėjusi, kad dėl tokių darinių kaip *gals*: **pagale**, *galds*: **pagalde**, *krāsns*: **aizkrāsne** cirkumfikso būtų galima ir diskutuoti (Kalnača 2004: 24). Tai ir diskutuokime.

Remiantis latvių ir lietuvių kalbos priešdėliniais ir sudurtiniais daiktavardžiais, galima padaryti išvadą, kad ir priešdėliniai daiktavardžiai yra ne prefiksacijos, o sintaksinės darybos rezultatas, tiktai prielinksnis žodžio sudėtyje tampa priešdėliu. Tai vėl įrodymas, kad prielinksniai ne šaknys, o afiksai: *aizjūra* ‘užjūris’, *apgabals* ‘sritis, apygarda’, *bezmiegs* ‘nemiga’, *dienasgrāmata* ‘dienoraštis’, *klasesbiedrs* ‘klasės draugas’, *melnraksts* ‘juodraštis’, *puszābaki* ‘pusbačiai’.

Kaip matyti iš pavyzdžių, latvių kalbos tiek priešdėlinių, tiek sudurtinių žodžių antrasis komponentas nepakitęs, o lietuvių kalboje sudūrimo atveju visada kinta galūnė, bet keletą žodžių galima rasti ir panašios darybos: *rūtdiena* – *rytdiena*, *trikājis* – *trikojis*, *pusbrālis* – *pusbrolis*. Retai, bet pasitaiko ir lietuvių kalboje priešdėlinių daiktavardžių su nepakitusia antrojo dėmens galūne: *pamatė* (: *motė*), *podukra* (: dukra), bet yra *patēvis* (: *tēvas*) ir *posūnis* (: *sūnus*). Visų šių žodžių darybinė reikšmė ta pati:

‘šeimoje netikra motina, netikra dukra, netikras tėvas ir netikras sūnus: tai, kas į šeimą ateina po motinos, kas po tėvo, kas eina paskui tikrą’. Taigi ir šiuo atveju galima mintyse turėti potencialią prielinksninį darybos pamatą „kas po ko eina“.

Gramatikoje tiesiai sakoma, kad priešdėliniai daiktavardžiai nelaikomi dūriniais, nes priešdėlis praradęs prielinksnio reikšmę (p. 143). Čia sunku patikėti, nes ir visas darinys gali būti nutolęs nuo pamatinio žodžio. Pavyzdžiui, Endzelinui neatrodė, kad prielinksnis ar dalelytė žodžio sudėtyje būtų praradę reikšmę. Todėl visus priešdėlinius žodžius (net veiksmazodžius) jis laikė dūriniais (Endzelins 1951: 255–264). Ta proga įdomu prisiminti, kad pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autorius Danielius Kleinas prielinksnius ir priešdėlius vadino vienu vardu – prielinksniais, tik prielinksnius vadino atskiriamaisiais, o priešdėlius – neatskiriamaisiais prielinksniais. Ir šiandien atrodo, kad dariniuose *aizjūra* (*aiz jūras*), *bezmiegs* (*bez miega*) prielinksnio reikšmė neprarasta. Jeigu iš tiesų yra kitaip, tai reikia atsakyti į du klausimus: 1. *Jeigu prefiksacija vyksta kalbos dalies viduje, tai kodėl didžioji dalis daiktavardžių negali turėti priešdėlių?* 2. *Kurie daiktavardžiai ir kodėl prisijungia priešdėlius?*

Annai Vulanei priklauso ir žodžių darybos skyrius. 1959 m. gramatikoje žodžių daryba atskirta nuo kaitybos, bet traktuojama kaip morfologijos poskyris, o čia ji – savarankiška kalbotyros šaka. Kai neįrodyta, kad taip daryti būtina, esminio skirtumo nėra: abiem atvejais užkirstas kelias morfologijoje atlikti gramatinių formų darybinę ir paradigmą analizę, t. y. tinkamai aprašyti kalbos dalių gramatinės kategorijas. Morfologijoje tada belieka rašyti tik apie formų darinių reikšmes ir vartojimą.

Labai Gramatikoje trūksta tikrų argumentų. Ko vertos nuorodos į kitų išvadas, jei šimtas gali klysti, o tik vienas būti teisus. Todėl daugybė nuorodų apsunkina skaitymą. Tokio pobūdžio Gramatikoje pakaktų literatūros sąrašą pateikti pabaigoje (plg. lietuvių kalbos vienatomes gramatikas), o teksto autorius pats turėtų imtis atsakomybės už tai, ką sako.

Vincas Urbutis, turbūt stipriai paveiktas gausios ir gana prieštaringos literatūros, teorinėje studijoje tik pasamprotavo, kad žodžių darybą galima aprašyti bet kurioje gramatikos vietoje, net po sintaksės (Urbutis 1978: 55), bet kitu atveju visus įtikino, kad: „Lietuvių kalbos bei kitų panašios gramatinės sandaros kalbų žodžių daryba, šiaip ar taip, glaudžiausiai susijusi su morfologija. Žodžių darybos priemonės čia iš esmės nesiskiria nuo formų darybos, arba kaitybos, priemonių. Tiek daryboje, tiek kaityboje turime reikalą su morfemine žodžio ar formos sandara, vienur ir kitur centrinę vietą užima afiksacija“ (Urbutis 1978: 35). „Kad griežtų ribų tarp žodžių darybos ir kaitybos iš tiesų nėra, aiškiai matyti iš tokių reiškinių: 1) žodžių darybos priemonės dažnai darinį formuoja ir kaip tam tikros kalbos dalies žodį ar net lemia jo priklausymą tai ar kitai kaitybos paradigmam [...]; 2) galūnė, ir ta, nors ją įprasta laikyti specifiniu kaitybos afiksais, dažnai eina darybos priemone, netgi vienintele ar bent pagrindine [...]; riba tarp žodžio ir formos istoriškai yra kintama“ (Urbutis

1978: 36). Šių argumentų visiškai pakako, kad žodžių daryba akademinėse lietuvių kalbos gramatikose būtų išdėstyta pagal kalbos dalis, o daiktavardžių darybos autorius visose gramatikose tas pats Urbutis, bet grynai techniniai nuorodų reikalavimai latviškame tekste rodo dvi pavardes – Urbučio ir Ambrazo (autorius ir vyriausiojo redaktoriaus, tyrusio kitus gramatikos reiškinius).

Kalbant apskritai apie žodžių darybą, siūloma skirti sinchroniją nuo diachronijos, visai nepagalvojus, ar praktiškai tai įmanoma padaryti. Sinchronijai priklauso tik naujadarai, o kiti dariniai, nors ir nesunkiai nustatomas jų pamatinis žodis, – ne šių dienų darybos rezultatas. Darinys kalboje vartojamas kaip savarankiškas žodis ir gali nutolti nuo darybos pamato. Jei „plika akimi“ nematyti pamatinio žodžio, jo ieškoti imasi kita kalbotyros šaka – *etimologija*.

Pasiūliusi žodžių daryboje skirti sinchroniją nuo diachronijos, autorė, kalbėdama apierieveiksmius, vis dar mato linksnių galūnes (p. 294), kai pagrindinisrieveiksmių darybos būdas yra žodžių galūnių funkcinis kitimas, stabarėjimas, nukritimas, žodžių junginių trumpėjimas, suaugimas. Prieveiksmio sudėtyje naudininko galūnė *-am* (*apmėram, brįžam, godam, laikam, mūžam*), daugiskaitos galininko galūnė *-us* (*tecįnus, laikus, nopakaļus, sānus*) nekintamos ir tik atpažįstamos kaip buvusios linksnių galūnės.

Prieveiksimiai *labi, centīgi, augstu, tālu, zemu* yra padaryti ne su galūnėmis, bet su gramatinėmis priesagomis. Beje, šioje Gramatikoje priesagos neklasifikuojamos į žodžių ir formų darybos priesagas. Tai rodo, kad žodžių daryba nuo morfologijos vis dėlto atskirta labai dirbtinai. Kadrieveiksmiams būdinga priešdėlinė daryba, taip pat abejotina, nes tai gali būti sudūrimas (p. 296).

Bendrosios žodžių darybos sąvokos Gramatikoje tik apibrėžiamos ir pateikiama pavyzdžių, bet kiek jos tinka įvairų kalbos dalių darybai, neaišku. Pavyzdžiui, **žodžių darybos kategorija** tik apibrėžta ir pasakyta, kad, kaip nurodo K. Pokrotniecė, iš veiksmažodžių padaryti daiktavardžiai susivienija į šešias darybos kategorijas: veiksmo objekto, veikėjo, vietos, rezultato, veiksmo priemonės (įrankio) ir būsenos (p. 193), o kaip sužinoti, ar visų kalbos dalių darybą su priesagomis ir galūnėmis galima aprašyti pagal darybos kategorijas? Daiktavardžio darybą galima, nes jis turi daug vienareikšmių priesagų. Bet ar galima pagal darybos kategorijas aprašyti būdvardžių ir veiksmažodžių priesaginę darybą, kai šios kalbos dalys turi nedaug priesagų, o pačios priesagos daugiareikšmės? Ar galima priešdėlinę daiktavardžių ir veiksmažodžių darybą aprašyti pagal darybos kategorijas? Pavyzdžiui, Urbutis lietuvių kalbos daiktavardžių priešdėlinę darybą aprašė ne pagal darybos kategorijas, o pagal priešdėlius (taip, kaip gramatikoje aprašyti prielinksniai).

Visai nesuprantama, kodėl pirmiausia, kalbant apie priešdėlinius daiktavardžius, „negriebiamas jautis už ragų“, o prirašoma daugybė daiktavardžių, priešdėlį perėmusių iš darybos pamato (p. 213). Jau minėta, kad sunku patikėti, jog priešdėlinių

daiktavardžių darybos metu nublinksta prielinksnio reikšmė, tikriausiai visas darinys nutolsta nuo darybos pamato taip, kaip ir sudūrimo atveju (pvz., *dioritenis* ‘dviratis’, tai ne *du ratai*, bet tam tikra važiavimo priemonė su dviem ratais). Argi latviškai negalima pasakyti konstrukcijos su prielinksniu *ķirzaka bez astes* „driežas be uodegos“? Iš čia ir dūrinys *bezastes ķirzaka* ‘beuodegis driežas’. Driežų yra visame pasaulyje daugybė rūšių, jie su lengvai nutrūkstančiomis ir vėl ataugančiomis uodegomis, bet jeigu būtų beuodegių driežų rūšis, tai jai pavadinti tinkamesnis būtų prielinksnio ir savarankiškojo žodžio dūrinys *bezastes ķirzaka*. Prielinksnių yra visokių: ir tokių, kurių kilmės nematyti, ir tokių, kurių kilmė aiški. Pastaruosius 1959 m. gramatika laiko pusiau priešdėliais (1959: 190–196), bet, kaip matyti iš pavyzdžių, jų darybinis vaidmuo toks pat, kaip ir tikrųjų priešdėlių.

Morfologijos skyriaus (300–689) autorės yra Daina Nitiņa, Gunta Smiltniecė, Andra Kalnača, Ieva Breņķė. Gramatikoje, atskyrus žodžių darybą nuo morfologijos, pastarajai paliekamos „surištos rankos“: neįmanoma atlikti išsamios kalbos dalių morfologinės analizės, parodančios, kad kiekvienai kalbos daliai būdinga sava reikšmė, sava daryba, kaityba ir vartojimas, kad visa tai ir yra gramatika, kurios samprata gali būti dvejopa: siauresnė ir platesnė. Siauresne naudojasi praktinės gramatikos, aiškinančios žodžio, žodžių junginio ir sakinio sandarą. Mokslinė gramatika tiriamąjį objektą mato kur kas platesnį, sudėtingesnį. Pavyzdžiui, viena akademinė vokiečių kalbos gramatika savo mokslo objektu laiko visą kalbos sąrangą, kurią sudaro semantinis, sintaksinis, morfologinis, fonologinis ir papildomas komunikacinis bei pragmatinis komponentai. Gramatikos tikslas – tirti šių komponentų sandarą ir tarpusavio ryšius (*Grundzüge einer deutschen Grammatik* 1981: 5). Gramatika yra kiekviename kalbos narelyje. Todėl vaikai labai greitai pradeda kalbėti gimtąja kalba, nes jie gramatiką išmoka kartu su žodžiais. Anglų filosofas Bertranas Raselas (Bertrand Russel) yra sakęs: kai vaikas paklausia, ką reiškia žodis *dramblys*, *žirafa*, jūs galite jį nuvesti į zoologijos sodą ir parodyti, bet niekada neparodysite, ką reiškia jungtukas *jei*, tik būkite tikri, kad jis niekada to jūsų neklaus dėl tos pačios priežasties, dėl kurios neklausia, ką reiškia žodžių priesagos ar galūnės (atpasakota iš atminties).

Skaitant Gramatiką, gerokai vargina bendrieji įvardiniai aprašai, kuriuose norima apimti viską, ką vėliau turėtų konkretinti ir plėtoti specialieji skyriai ir poskyriai, bet jie to nedaro. Kartais pradedama nuo elementarių aiškinimų, kurie tiktų tik praktinėms mokyklinėms gramatikoms. Pavyzdžiui, be reikalo šifruojamas terminas *morfologija* ir pranešama visiems žinoma tiesa, kad tik XIX a. jis imtas vartoti kalbotyroje. Norint suteikti skaitytojui progą atsikvėpti nuo įtempto gramatinio mąstymo, galima papasakoti ir tai, kad šį terminą vartojo garsus vokiečių poetas Johannas Wolfgangas Goethe, domėjęsis biologija, fizika, mineralogija, geologija, meteorologija ir parašęs svarbių darbų iš lyginamosios augalų ir gyvūnų morfolo-

gijos, kad Europos gramatikos pradžia reikia laikyti III a. pr. Kr., kai Aleksandrijos mokyklos vyrai (moterų mokslininkų nebuvo) visus žodžius surašė abėcėlės tvarka ir gavo atvirą sąrašą – žodyną, o suklasifikavę juos pagal bendrąsias reikšmes ir jas rodančias formas bei funkcijas sakinyje, gavo uždara sistemą – gramatiką. Ir dabar iš esmės gramatika yra uždaros sistemos – kalbos dalių mokslas.

Gramatikoje teigiama, kad *žodis* iš karto yra ir leksikos, ir gramatikos, ir fonetikos ir kitų kalbos posistemų vienovė. Tai tiesa, bet kam apie tai rašyti morfologijoje? Gal geriau čia tiktų morfologijos vietos nustatymas kitų kalbos tyrinėjimo lygmenų hierarchijoje. Ir reikėtų eiti nuo to, kas bendra visoms kalboms, kas universalu, prie to, kas latvių kalbą skiria iš kitų kalbų tarpo.

Kalbos skirtingos, bet žmonių mąstymas, pasaulis visai žmonijai tas pats. Todėl sintaksė, kurios pagrindas (kaip jį bevartytume) yra loginis sprendimas – universali, būdinga visoms kalboms, ir semantika universali. Jei to universalumo nebūtų, negalėtumėm versti iš vienos kalbos į kitą. Kalbos skiriasi daugiausia savo morfologija: vienos turi sudėtingą linksnių formų sistemą, kitos – paprastą, vienos turi sudėtingą veiksmažodžio formų sistemą, kitos – paprastą, kai kurių morfologinių kategorijų yra vienos kalbose, o kitose nėra, bet nėra nė vienos kalbos, kuri turėtų trūkinę semantiką ar sintaksę (Степанов 1981: 5). Taigi negalima visų kalbos tyrinėjimo lygmenų išvardyti vienoje plotmėje. Sintaksinis lygmuo viršesnis už morfologinį. Todėl, tiriant kalbą morfologiniu lygmeniu, visada reikia turėti galvoje ir sintaksę.

Kai mokslinėje gramatikoje (ir ne tik latvių) skaitai, kad kalboje yra nekaitomų daiktavardžių (p. 300), tada prisimeni Solomono Kacnelsono terminą „fleksijos fetišizmas“. Jis rašo, kad šis fetišizmas ypač klestėjęs XIX a., kai leksinė reikšmė nuo gramatinės buvo skiriama tik pagal formaliąją raišką – tai, kas reiškia šaknimi, buvo laikoma leksine reikšme, o tai, kas reiškia afiksais, – gramatine. Ši pažiūra, jo žodžiais tariant, tuo metu turėjusi didelę įtaką kalbų klasifikacijai: visos kalbos be gramatinių afiksų buvusios laikomos „amorfinėmis“; t. y. gramatiniu atžvilgiu beformėmis. Gramatinių reiškinių prigimtis buvusi nustatinėjama ne iš vidaus, analizuojant reikšmę, bet pagal formaliuosius požymius, visiškai nesuvokiant, kad tarp reiškiamojo dalyko ir raiškos formos absoliutaus sutikimo negali būti. Jis apgailestauja, kad toks fleksijos vertinimas, jau tapęs tradicija, būdingas ir XX a. kalbotyrai (Кацнельсон 1972: 90).

Latvių kalbos gramatikos pavyzdžiais galima parodyti, kad tai pereina ir į XXI a. Vienoje vietoje tos pačios autorės pasakyta, kad yra nekaitomų daiktavardžių ir kitų kalbos dalių (p. 300), ir čia pat sakoma, kad derinamųjų kalbos dalių žodžių giminę, skaičių ir linksnį nusako (o gal tiksliau – lemia) daiktavardis, su kuriuo jie suderinti (p. 318). Bet juk ir tie „nekaitomieji“ daiktavardžiai turi derinamųjų pažyminių, kurių giminės, skaičiaus ir linksnio formos rodo šių daiktavardžių giminę, skaičių ir sintaksinius linksnių vaidmenis.

Gramatikoje pasakyta, kad „Įvardžiams taip pat, kaip ir vardažodžiams, būdingos giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijos, tačiau jų išraiška skirtinga. Kai kurie latvių, kaip ir kitų indoeuropiečių kalbų, įvardžiai yra indiferentiški giminės kategorijos atžvilgiu“. Šiam teiginiui pagrįsti duodama asmenis reiškiančių įvardžių pavyzdžių. Ir čia pat sakoma, kad apie šias jų kategorijas galima spręsti pagal kitų žodžių gramatinius rodiklius: *Kas tas tāds? Kas tā tāda?* (p. 431–432). Tai kaip tada iš tikro yra: indiferentiški ar neindiferentiški šie įvardžiai giminės atžvilgiu, jei reikalauja skirtingų derinamųjų giminės formų?

Pirmojo ir antrojo asmens įvardžiai, rodantys komunikacijos akto dalyvius, semantiškai atskiria giminę pačiame komunikacijos akte: jei kalba vyras, jis sako: *Es esmu noguris* ‘Aš esu pavargęs’, o jeigu moteris – *Es esmu nogurusi* ‘Aš esu pavargusi’. Trečiojo asmens įvardžiai rodo nepriklausančius komunikacijos aktui dalyvius ir daiktus, sakinyje pavaduoja abiejų giminių daiktavardžius, todėl jie giminėms rodyti turi du atskirus žodžius: *viņš* ‘jis’, *viņa* ‘ji’; *viņi* ‘jie’ *viņas* ‘jos’.

Bendrajame morfologijos reiškinių apraše trūksta trumpo ir aiškaus paradigmos apibrėžimo. Painiai aiškinama paradigma ir paradigmatica (p. 311–317), kai galima parašyti visai paprastai, kad paradigma yra gramatinės kategorijos formų visuma, kurios nariai vienas kitą skiria bendrosios (invariantinės) reikšmės pagrindu. Paradigmų gali būti dvinarių, trinarių ir daugianarių. Viena forma paradigmos nesudaro. Gramatinių kategorijų yra klasifikacinių ir kaitybinių. Kalbos dalys – klasifikacinės gramatinės kategorijos su savomis formų sistemomis. Pavyzdžiui, daiktavardis turi tris gramatines kategorijas: vieną klasifikacinę (giminės kategoriją) ir dvi kaitybines (skaičiaus ir linksnio kategorijas).

Visų kalbos dalių ir visų jų gramatinių kategorijų recenzijoje fiziškai neįmanoma aptarti. Tad kalbėsime pasirinktinai. Pirmiausia traukia dėmesį daugianarė daiktavardžio linksnio kategorija. Kuriam kalbos tyrinėjimo lygmeniui ji priklauso – morfologijai, ar sintaksei? Tradiciškai dėl „fleksijos fetišizmo“ ši kategorija aprašoma morfologijoje, nes linksnius rodo kintama žodžio dalis – galūnė, bet šios kategorijos narių reikšmės ir funkcijos yra sintaksinės. Ši problema gvildenta garsių bendrosios kalbotyros specialistų jau XX a. viduryje, bet literatūros sąrašė nėra nei R. Jakobsono, nei J. Kurilovičiaus linksnių studijoms skirtų darbų, o vis dėlto būtų buvę pravartu su jais susipažinti.

Jakobsonas rusų kalbos linksnių sistemą nagrinėjo kaip morfologinę kategoriją ir pirmą kartą morfologijai iš fonologijos pritaikė privatyvinių opozicijų principą, išaiškino opozicijos *žymėtojo* ir *nežymėtojo* nario sąvokas. Nustatinėdamas linksnių opozicijas formų sistemoje, arba paradigmoje, jis atsiribojo nuo prielinksnių (vertikalioji analizė), o Kurylovičius atvirkščiai – linksnių nagrinėjo kaip sintaksinę kategoriją, priskirdamas linksnių formoms ir prielinksnius (horizontalioji analizė). Tai buvo amžiaus diskusija (plačiau apie ją Paulauskienė 1989: 24–146). Tada paradi-

gminė ir sintaksinė linksnių analizė buvo priešinamos: paradigminė atmetė prielinksni, o sintaksinė prielinksni šliejo prie linksnio.

Latvių ir rusų kalbos, o iš dalies ir lietuvių, rodo, kad abu analizės būdus galima ir reikia derinti. Pavyzdžiui, morfologinėje rusų kalbos linksnių paradigmoje vietininkas yra tik su prielinksniu ir atitinkamai vadinamas *предложный падеж* 'prielinksninis linksnis'. Kaip matyti iš Gramatikos nuorodų, latvių kalbos instrumentalis dėl įprastinio vartojimo su prielinksniu kėlęs nemažai diskusijų ir netgi abejonių dėl jo pastovios vietos linksnių sistemoje, o abejonių priežastys tokios: 1) vienaskaitos galūnės sutampa su galininko, o daugiskaitos – su naudininko; 2) dažniausiai vartojamas su prielinksniu *ar*, 3) analitinė forma nederanti sintetinių formų paradigmoje. Tai netiesa, ji puikiausiai dera. Kad prie sintetinių formų paradigmos puikiausiai dera ir analitinės formos, rodo ne tik minėtasis rusų kalbos vietininkas, ir sinoniminis analitinės konstrukcijos vartojimas su sintetinėmis linksnių formomis, bet ir pačios latvių kalbos analitinės laikų ir nuosakų formos, įeinančios į bendrą veiksmažodžio formų sistemą.

Sprendžiant konkrečios kalbos konkrečią problemą, būtina turėti galvoje ne tik visą tos kalbos gramatiką, bet ir galimus gramatikos reiškinius kitose kalbose, stengtis, kiek įmanoma, geriau įsigilinti į bendrąją gramatikos teoriją. Reikia atsiminti, kad yra kalbų, kuriose linksnių funkcijas atlieka prielinksninės konstrukcijos, o latvių ir lietuvių kalbose įnagininkas gali būti vartojamas ir su prielinksniais, ir be jų (latvių kalbos dvejojop įnagininko vartojimo pavyzdžių yra ir šioje Gramatikoje, p. 353–354). Lietuvių kalbos įnagininkas instrumentine reikšme paprastai vartojamas vienas, bet įmanoma pavartoti jį ir su prielinksniu (*rašyti pieštuku*, bet galima ir *su pieštuku*, *pamoti ranka* ir *pamoti su ranka*), visai lygiagrečiai vartojama *pamačiau žmogų ilga barzda // su ilga bazda; grįžau tuščiomis rankomis // su tuščiomis rankomis*, draugės reikšme įnagininkas vartojamas tik su prielinksniu: *Pamariu pareina Eglė su vaikais* (S. Nėris). Žemaičiai sakytų *vaikais vedina*.

Daugelis indoeuropiečių kalbų neturi šauksmininko. Jis išnykęs todėl, kad buvęs opozicijoje su vardininku. Vardininkas, kaip nežymėtasis opozicijos narys, turėjęs platesnę reikšmę ir galėjęs atstoti žymėtąjį narį. Pagal kalbos ekonomijos dėsnį forma gali išnykti, bet reikšmė vis tiek pasilieka. Išnykus šauksmininkui, kreipinio vaidmuo atitekęs vardininkui, su kuriuo šauksmininkas turėjęs opozicinį ryšį, galėjęs būti vartojamas sinonimiškai, o tapęs absoliučiu sinonimu, visiškai išnykęs.

„Tradicinė indoeuropeistika tvirtina, kad indoeuropiečių prokalbė turėjo 8 linksnius. Tie linksniai, suprantama, ne visi turėjo būti vienodo senumo. Labai archaiška, pvz., vokatyvo forma (ji grynas kamienas), kuri gali būti paveldėta dar iš ikifleksinės epochos“ (Zinkevičius 1980: 183).

Šauksmininko problema iškyla tik tose kalbose, kuriose jis turi savo formas. Tai atsitinka dėl teorinių spragų, dėl tradicinio sakinio dalių supratimo. Pastebėjus, kad

šauksmininkas neina sakinio dalimi taip, kaip kiti linksniai, paskelbiama, kad jis apskritai ne linksnis. Mąstant logiškai, kiltų klausimai: *Jei šauksmininkas ne linksnis, tai kas jis? Jei ne linksnis, tai gal ir ne daiktavardis?*

Daiktavardis turi tris savarankiškas gramatines kategorijas: giminę, skaičių ir linksnį. Sistemų sistemoje pavienių formų nebūna. Nuo paradigmų atsiskyrusios formos paprastai pereina į kitas kalbos dalis. Daiktavardžio linksniai, reiškiantys aplinkybes, lengvai virstarieveiksmiais, o linksnio galūnė stabarėja, „nesilanksto“ ir virsta kitųrieveiksmių darybos priesaga. Pasitraukus iš linksnių paradigmos postpoziciniams vietininkams, jų postpozicijas galima rastirieveiksmių sudėtyje: *galop, vakarop, velniop; mājup, kalnup, lejup*. Tai ne afiksacija (plg. p. 296), o postpozicinio vietininko formalioji liekana. Afiksacija galima vadinti tik tais atvejais, kai ši liekana pavartojama kitųrieveiksmių darybai: *kurp, šurp*.

Latvių kalba turi pakankamai pavyzdžių, kur šauksmininkas nuo vardininko skiriasi galūnės trūkumu: *Kristīn, Valter, māt, cilvēk, dzejniek; Ilzīt, meitiņ*. Lietuvių kalbos daiktavardžių vienaskaitos šauksmininkas turi galūnes, bet maloninės, mažybinės formos vartojamos ir be galūnių: *berneli // bernel, mergele // mergel, broleli // brolel, sesute // sesut, mamyte // mamyt*, o kai kurios paprastai vartojamos tik be galūnės: *broliuk, vaikiuk, šuniuk*. Šnekamojoje kalboje (panašiai kaip ir latvių) galima girdėti ir *broļ, mam, tēt, marč*. Čia tikriausiai ne senovinis paveldėjimas, bet gal tik su juo susijusi trumpinimo tendencija. Trumpėjanti šauksmininko forma gali net netekti kreipimosi į asmenį reikšmės ir virsti jaustuku: *broļ, brač, bra*.

Reikia atsiminti ir tai, kad esama ne tik leksinių, bet ir gramatinių homonimų. Todėl daugiskaitos vardininkas ir šauksmininkas latvių ir lietuvių kalbose turi tą pačią formą. Homoformų susidarymas paremtas tuo, kad kreipimasis į būrį skiriasi nuo kreipimosi į vieną (dažniausiai artimą) asmenį pokalbio metu. Bet lietuvių kalboje greta daugiskaitinio kreipinio formos *vaikai* yra ir kreipinys *vaikai*. Pietų Lietuvos tarmėse ir vienaskaitos mažybinių daiktavardžių šauksmininko formose girdėtas papildomas kirčio atitraukimas į pirmąjį skiemenį: *brólali (brolēli), vaikeli (vaikēli), sēsula (sesēle)*.

Nelabai teisingi Gramatikos (ir ne tik latvių) teiginiai, kad šauksmininkas linksniu laikomas tik iš tradicijos, nes: 1) jis neturi galūnės; 2) neturi linksnio reikšmės; 3) gramatiškai nesusijęs su sakinio dalimis ir pats neina sakinio dalimi; 4) vartojamas kaip vardininko sinonimas (p. 356).

Šauksmininkas susijęs ne su viena kuria sakinio dalimi, o su visu sakiniu: turi antrojo asmens tarinio formą, specifinę sakinio intonaciją, o sinoniminis jo vartojimas su vardininku – vienas iš stipriausių argumentų, kad jis priklauso linksnių paradigmam, nes sinonimija galima tik tarp tų paradigmos narių, tarp kurių yra opozicinis ryšys.

Painus recenzuojamojoje Gramatikoje vardažodžių giminės nusakymas: „Giminės kategorija yra vardažodinė kategorija. Latvių kalboje ji apima daiktavardžius, būd-

vardžius, linksniuojamuosius dalyvius, taip pat iš dalies skaitvardžius ir įvardžius, tačiau pastoviausiu ir pilniausiu būdu ji realizuojasi daiktavardžiuose“ (p. 327). Versta beveik pažodžiui, nepaisant lietuviškojo teksto stiliaus, kad nebūtų nė trupučio nutolta nuo originalo. Ką reiškia šis pasakymas? Ar giminė kažkas atskira, kas gali apimti keletą kalbos dalių, o pastoviausiai realizuotis (!) tik daiktavardžiuose? Tai jau ne mokslinės gramatikos tekstas, kuris turi būti glaustas ir tikslus.

Įvade reikėjo parašyti, kad savarankišką giminės kategoriją turi tik daiktavardis, o visi derinamieji žodžiai savo sudėtyje turi tik daiktavardžio giminės rodiklius. Jeigu daiktavardis neturi giminės galūnių, tai ją parodo derinamieji žodžiai. Daiktavardžio giminė – klasifikacinė kategorija, o derinamųjų žodžių kaitybinė: kiek giminių turi daiktavardis, tiek jų turi ir būdvardis.

Tiksliai nustačius daiktavardžio ir derinamųjų žodžių giminės skirtumą, būtų atkritęs *bendrosios giminės (kopdzimtes)* terminas. Ir nereikalingi tie ekskursai į istorinę gramatiką. Jau seniai žinoma, kad latvių ir lietuvių kalbos daiktavardžiai turi tik dvi gimines, o vadinamoji *bendroji giminė* yra ne kas kita, kaip viena forma abiejų lyčių asmenims pavadinti. Lyties skirtumą rodo derinamieji žodžiai. Be to, šių formų vartojimas stilistiškai konotuotas.

Nesuprantamas teiginys, kad būdvardis neturi konkrečios reikšmės, kad jo reikšmė priklauso nuo situacijos ir ryšio su tam tikru daiktu, gyva būtybe ar reiškiniu (p. 370, 372). Nežinia, kokia reikšmė turima galvoje, nes, pavyzdžiui, *juodas* gali būti *stalas*, *arklys*, *dangus*, metaforiškai pasakoma ir *juodas liūdesys*. Tai ar juodumo reikšmė priklauso nuo to, ką reiškia daiktavardis? Kiekvienas daiktas turi įvairių požymių, kurie kalboje reiškiami derinamaisiais žodžiais. Konkretus požymis, reiškiamas būdvardžiu, ir yra būdvardžio konkreti reikšmė.

Charakterizuojant būdvardį kaip kalbos dalį, svarbiausia suvokti, kad jis derinamas su daiktavardžiu ir kad jo giminės, skaičiaus ir linksnio formos neturi savarankiškos reikšmės, nepriklauso nuo būdvardžio semantikos ir yra tik atitinkamų daiktavardžio kategorijų papildomi morfologiniai rodikliai. Bet būdvardis turi ir savų nuo kamieno reikšmės priklausomų kategorijų. Tradicinė būdvardžių semantinė klasifikacija į kokybinius ir santykinius gramatiškai pagrįsta, tik nežinia kodėl Gramatikoje ši būdvardžio kamieno reikšmės skirtybė menkai akcentuojama.

Autorė teigia, kad kokybinių būdvardžių reiškiamos ypatybės intensyvumas gali keistis, jie laipsniuojami ir kitais būdais nusakomas jų ypatybės intensyvumas, jiems būdinga antonimija ir sinonimija (p. 372); kokybinių būdvardžių antonimija ryški, bet sinonimija neskiria jų nuo kitų kalbos dalių.

Daug Gramatikoje kalbama apie linksniuojamuosius ir būdvardiškai vartojamus dalyvius, bet netikslu teigti, kad jie turi išnykusią gramatinę rūšies reikšmę (p. 382). Šie dalyviai padaryti iš vientisinių veiksmožodžių formų su *skirtingos rūšies* gramatinėmis priesagomis. Darybos procesas naikina tik predikatinės asmens, nuosakos ir

laiko kategorijas. Laikų kamienai atsiduria prieš linksniuojamo darinio galūnę ir jau negali turėti predikatinės laiko reikšmės. Todėl visų laikų linksniuojamieji dalyviai (kaip ir būdvardžiai, neturintys laikų) sakinyje eina derinamaisiais pažyminiais.

Kadangi šie dalyviai padaryti su *skirtingos rūšies* gramatinėmis priesagomis, jų morfologinė rūšies reikšmė labai ryški: veikiamosios rūšies dalyviai reiškia, kad daikto ypatybė kilusi iš to paties daikto (ar asmens) veiksmo (*ziedošas ievas* ‘žydinčios ievos’), o neveikiamoji rūšis reiškia, kad daiktas ypatybę gauna iš šalies, iš kito veikėjo (*lasāmā grāmata* ‘skaitoma knyga’).

Labai netikėtas teiginys, kad nelyginamojo laipsnio forma (*gradus pozitīvus*), būdinga visiems be išimties būdvardžiams (p. 402). Jeigu žodis turi tik vieną laipsnio formą, tai pagal bendrosios kalbotyros aksiomą toks būdvardis nelaipsniuojamas.

Latvių kalboje (kaip ir kitose) yra daugybė būdvardžių, paprastai darinių, reiškiančių ypatybę, nepasiduodančią nei laipsniavimui, nei kitokiai nors kitokiai modifikacijai (*sarkanbalts* ‘rausvai baltas’, *gaišdzeltens* ‘šviesiai geltonas’, *sapuvīs* ‘supuvęs’, *pussagruvis nams* ‘pusiau sugriuvęs namas’, *divgadīgs* ‘dvimetis’, *zābakotas* kājas ‘batuotos kojos’ ir kt.). Būdinga tai, kad ne tik šioje, bet ir 1959 m. latvių kalbos gramatikoje I ypatybės kiekiu žymėjimas laipsniuojant (*labs* ‘geras’ – *labāks* ‘geresnis’ – *vislabāks* ‘geriausias’) neatskirtas nuo ypatybės kiekiu ir stiprumo žymėjimo įvairiais kitais būdais, net kontekstu. Todėl ir negalima kalbėti apie morfologinę laipsnio kategoriją.

Dar kalbama apie *apibrėžtumo* / *neapibrėžtumo* (*noteiktības* / *nenoteiktības*) kategoriją, kurios neįmanoma suprasti kaip gramatinės morfologinės kategorijos nei XX a. vidurio akademinėje gramatikoje (1959: 434–456), nei XXI a. (p. 383–402). Pastarojoje yra žingsnelis į priekį, nes, pasirėmus Endzelīnu, iškeltas šių formų darybinis ryšys: formos su apbrėžiamąja galūne (*ar noteikto galotni*) esančios dariniai iš formų be šios galūnės (*ar nenoteikto galotni*) ir skirtingai linksniuojamos. Tai maždaug atitinka įvardžiuotinių ir neįvardžiuotinių būdvardžių priešpriešą lietuvių kalboje. Endzelīnas, kaip istorinės gramatikos specialistas, daugiau domėjosi formomis: jų kilme, istorija, o apie gramatinių kategorijų ypatumus tada dar negalvota. Dabar būtina žinoti, kokia toji *apibrėžtumo* / *neapibrėžtumo* kategorija, ar visiems būdvardžiams ji būdinga, kodėl ta pačia reikšme vartojamos ir formos su „paplatintąja galūne“ (*ar paplāšināto galotni*), ir be jos.

Prieš apibūdinant skaitvardžių kaitymą ir gramatines kategorijas, pirmiausia reikia skirti *pagrindinius skaitvardžius* (*pamata skaitļa vārdus*) ir *kelintinius* (*kārtas skaitļa vārdus*). Kelintiniai skaitvardžiai – derinamieji žodžiai. Todėl jie kaitomi taip, kaip būdvardžiai (giminėmis, skaičiais ir linksniais). Čia tiktų paaiškinti, kas lemia, kad reguliarius būdvardžių gramatines ypatybes turintys dariniai vis dėlto likę skaitvardžių klasėje. Juk jau yra gramatikų, kurios tokius skaitvardžius perkelia į būdvardžių klasę. Yra motyvų juos laikyti skaitvardžiais, bet yra motyvų ir pri-

skirti prie būdvardžių. Skaitvardžių klasėje juos laiko tai, kad kamienas reiškia tikslią daikto vietą eilėje ir turi specifines priesagas, o prie būdvardžių šlieja kaityba ir funkcijos sakinyje.

Pagrindiniai skaitvardžiai turi tik vieną bendrą gramatinę ypatybę – jie nekaitomi skaičiais. Skaičiaus galūnės nereiškia kaitymo. Jeigu pamatinis skaitvardis turi abiejų skaičių formas, tai daugiskaita jau nebe skaitvardis. Pvz.: *Tu varēsi gulēt tūkstošus gadu un pat ilgāk* (p. 420) – *Tu galēsi miegoti tūkstančius metų ir dar ilgiau*. Čia daugiskaita *tūkstančius* reiškia ne tikslų metų skaičių, o didelį jų kiekį. Žodis *vienas* ir lietuvių, ir latvių kalboje turi ne tik skaitvardžio, bet ir būdvardžio, ir įvardžio reikšmę. Plg. *Es tālāk iešu viena* – *Aš toliau eisiu viena* (būdvardis: *viena, be tavęs, be jūsu*). *Papes ezers – vieniem par dziļu, citiem par seklu – Papēs ežeras – vienims per gilus, kitiems per sekus*. Tai ne skaičiavimas, o asmenų priesinimas. Todėl *vieniem* čia ne skaitvardis, o įvardis, nes jis opoziciniu ryšiu susijęs su įvardžiu *kitiems*. Jeigu jau nustatoma, kad skaitvardžiams būdinga skaičiaus kategorija, tai reikia ir gramatiškai ją apibūdinti. Pavyzdžiui, sakinyje *Tūkstantis po vieneto turi tris nulius* paryškinti žodžiai yra ne skaitvardžiai, o daiktavardžiai, reiškiantys skaičiuojamus daiktus, todėl jie ir kaitomi skaičiais. Žodžių *šimtas, tūkstantis, milijonas, milijardas* skaičių reiškia tik vienaskaita, daugiskaita skaičiuoti netinka, nes turi neapibrėžtą reikšmę; daugiskaita skaičiavimui reikalinga tikslų kiekį žyminčių pagrindinių skaitvardžių: *Gavau tris, keturis šimtus, tris tūkstančius litų, latų, eurų...*

Iš taisyklų visada esama išimčių, ir jas reikia aiškinti. Pavyzdžiui, latviai sako: *Jāstrādā līdz vieniem*, o lietuviai – *Reikia dirbti iki pirmos (valandos)*. Dar įdomesnis atvejis: *Koncerts beidzās pulksten divdesmit vienos*. Latvių kalbos sakinyje tiksliam laikui žymėti nepakanka sudėtinio skaitvardžio vietininko *divdesmit vienos*, bet reikia pridėti ir prepoziciją *pulksten* (iš *pulkstenis* 'laikrodis'), o į lietuvių kalbą verčiama taip: *Koncertas baigėsi dvidešimt pirmą (valandą)*. Ypatingieji (išimtiniai) vartojimo atvejai neįrodo, kad skaitvardžiai kaitomi skaičiais.

Kalbant apie morfemiką, jau užsiminta ir apie įvardžio kaip kalbos dalies specifiką. Čia tik galima apgailestauti, kad nepaaiškintos įvardžio rodomosios funkcijos – deiksė ir anfora. Paminima, kad įvardžiams būdingos deiktinių žodžių reikšmės, bet kas iš to? (p. 429). Terminu *anafora* išvis nėra. Turint specialų norą susirasti anaforą, tikriausiai ją galima išsišifruoti iš 836 paragrafo, o juk ji labai reikšminga ir sintaksei, ir teksto lingvistikai. Dėl anaforos įvardžiai virsta jungiamaisiais žodžiais: jungia teksto dalis ir šalutinius sakinius prie pagrindinių.

Norint suvokti įvardžio kaip kalbos dalies esmę, vis dėlto nepakanka vien latvių kalbos studijų. Labai trūksta to, ką galima patirti iš E. Benvenisto, J. Kurylovičiaus, J. Stepanovo bendrosios kalbotyros darbų ir konkrečiai baltų kalbų įvardžiams skirtos A. Rosino studijos *Baltų kalbų įvardžiai* (Rosinas 1988). Jo darbe visapusiš-

kai ištirti ne tik lietuvių, bet ir latvių bei prūsų kalbų įvardžiai, nurodyta daug įvardžio studijoms reikalingos literatūros.

Veiksmožodis pasižymi formų įvairove. Todėl, paisant vien gramatinių formų, neįmanoma sukurti veiksmožodžio apibrėžimo. Laikau Andros Kalnačos nuopelnu, kad ji pastebėjo veiksmožodžio opoziciją kitoms kalbos dalims. Tačiau tikroji opozicija yra tik su daiktavardžiu, reiškiančiu daiktą arba tai, kas mąstoma kaip daiktas, o veiksmožodis ir būdvardis reiškia daikto požymį: būdvardis – atributinį, o veiksmožodis – predikatinį. Atributinį požymį reiškiančių žodžių (būdvardžių ir dalyvių) antroji funkcija yra su jungtimi eiti sudėtinio tariniu. Predikatinės kategorijas reiškia jungties formos. Dalyvių, padarytų iš aktyvaus veiksmo veiksmožodžių, vardininkai tarinio pozicijoje su pagalbinu veiksmožodžiu atgauna darybos procese prarastas predikatinės kategorijas ir drauge su juo įsilieja į bendrą asmenavimo sistemą kaip analitinės formos. Neskaičiuota, bet tikriausiai į veiksmožodžio analitinės formas įeinantys vardininkai vartojami net dažniau už visus būdvardiškai vartojamų dalyvių linksnius.

Kalnačai puikiai pavyko aprašyti veiksmožodžių laikų ir nuosakų sistemą. Aprašo stiprumas priklauso nuo autorės turimo įdirbio. Jos daktaro disertacijos tema buvo „Latvių kalbos veiksmožodžio laiko formų funkcinė sistema“ (*Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā*).

Keletą subjektyvių pastebėjimų norėtusi pareikšti dėl veiksmožodžio apibrėžimo. Norint apibrėžti veiksmožodį kaip kalbos dalį su visomis formomis, reikia remtis tik bendru įvairių veiksmožodžio formų kamienu, o jo reiškiamą tranzityvumą, veikslą ir sangrąžą laikyti gramatinėmis kategorijomis. Niekio čia nepaprasta: šios dvinarės kategorijos turi gramatinę formą (sakinio modelį, darybos formantus, sudaro gramatinės opozicijas). Gramatine reikėtų pripažinti visų formų potencialią valdyti linksnius ir turėti priešlietuosius prieveiksnius.

Veikslas Gramatikoje laikomas ne gramatine, bet priešdėlinės darybos semantine kategorija. Tai atsitikę dėl kelių priežasčių: 1) dėl priešdėlinės veiksmožodžių darybos atitraukimo nuo morfologijos; 2) latvių kalboje nėra būtojo dažninio laiko, kurio atsiradimą būtų galima, kaip ir lietuvių kalboje, paaiškinti tik remiantis veikslu (Paulauskienė 1994: 326–332); 3) atskirtame nuo morfologijos žodžių darybos skyriuje neišryškinta priešdėlių modifikacinė funkcija, leidžianti prielinksniui pamatinį žodį su dariniu sulyginti leksinės reikšmės atžvilgiu ir tokią porą suvokti kaip **to paties veiksmo** skirtingų veikslų formas (Endzelīnui, matančiam priešdėlių ir prielinksnių bendrumą, ir Veltai Staltmanei sekėsi geriau. Tai sakydama, turiu galvoje 1906 m. Endzelīno veikalą *Латвишские предлоги* pirmąją dalį ir Staltmanės disertaciją); 3) turbūt ir dėl lietuvių kalbos akademinių gramatikų nesupratimo, kad darybos priemonėmis galima išreikšti tas veiksmo skirtybes, kurios kitose kalbose reiškiamos laikų kamienais. Bendrosios kalbotyros duomenimis, žodžių darybos priemonės gali perimti kaitybos funkcijas, tik reikia atitinkamų konteksto sąlygų.

Bendraties (*nenoteiksme*, infinityvas) turi tik veiksmažodžio kamienui būdingas kategorijas (tranzityvumą, veikslą, sangrąžą), bet neturi predikatinų nuosakos, laiko ir asmens kategorijų. Todėl jos vartojimas įvairus (p. 461). Dėl vardažodinės kilmės bendračiai būdingesnės daiktavardžio sintaksinės pozicijos: ji sakinyje gali būti veiksnys, papildinys, prišlietasis pažymins, aplinkybė. Tariniu bendratis paprastai eina su modaliniais veiksmažodžiais. Tiesa, Kalnača pateikia sakinių su bendratimi be modalinių veiksmažodžių, pvz.: *Kā viņa zināja, kur mūs meklēt?* – *Kaip ji žinojo, kur mūsų ieškoti? Kaut reizi mūžā redzēt Spaniju!* – *Nors kartą gyvenime pamatyti Ispanijā!* (p. 461–462). Tačiau visais vienos bendraties vartojimo atvejais numanomi ir potencialiniai modaliniai veiksmažodžiai: *Kaip ji žinojo, kur mūsų (reikia) ieškoti? Kad nors kartą gyvenime (galėčiau, būtų galima) pamatyti Ispaniją!*

Teisingai pasakyta, kad modaliniai veiksmažodžiai kartu su bendratimi vartojami tariniu ir po šio teiginio atlikta labai išsami modalinių veiksmažodžių semantikos analizė (p. 468), bet būtų dar geriau, jei tie modaliniai veiksmažodžiai būtų aprašyti ne po pagalbinių veiksmažodžių ir jungčių, o kartu su bendratimi. Tada labiau atsiskleistų bendraties gramatinis vaidmuo. Gal autorė būtų priėjusi prie išvados, kad bendratis tariniu gali eiti tik su modaliniais veiksmažodžiais, realiais ir potencialiais.

Rašant apie predikazines kategorijas, Kalnači derėjo daugiau pamąstyti kartu su Ilze Lokmane, nes modalumas, asmuo ir laikas yra ne veiksmažodžio, o sakinio kategorijos. Kadangi pagrindinis tarinio reiškėjas veiksmažodis, tai manoma, kad šios predikacijos kategorijos tik sutapusios su juo ir įgijusios jame specialias morfologines raiškos formas. Tuo būdu pasakymo santykis su tikrove morfologijoje pasirodo kaip nuosakos kategorija, veiksmo santykis su asmeniu – kaip asmens kategorija, santykis su kalbamuoju momentu ar kitu laiko atskaitos tašku – kaip laiko kategorija (Literatūrą žr. Paulauskienė 1979: 129–130).

Lokmanės sintaksės skyriuje randame sąvokas: sintaksinis laikas, sintaksinis modalumas, sintaksinis asmuo (p. 708). Tik čia reikia platesnio aiškinimo. Gramatika didelės apimties, bet tiriamasis objektas dar platesnis. Ir išties atrodo, kad šiame vos pakeliamame tome ankšta gramatinei minčiai.

Nemažai šioje Gramatikoje yra vadinamųjų *leksinių gramatinių* kategorijų. Tai jau paveldėta iš gausios pasaulinės (ypač rusų) literatūros, kurioje ne visai gerai suprasta, kas yra gramatika. *Leksinės gramatinės* kategorijos jau minėtojo „fleksinio fetišizmo“ rezultatas. Veiksmažodžio rūšis Gramatikoje taip pat priskirta prie *leksinių gramatinių* kategorijų todėl, kad *aktyvo* / *pasivo* opozicija nereiškia baltų kalbų veiksmažodžių galūnėmis. Šią priešpriešą sudaro analitinių veiksmažodžio formų su neveikiamuoju dalyviu įtraukimas į bendrą asmenavimo sistemą. Neveikiamųjų dalyvių daryba priklauso nuo veiksmažodžio tranzityvumo, o šis, nematant jo sintaksinės gramatinės formos (sakinio modelio), arba nesiejant sintaksės su

morfologija, tradiciškai laikomas leksine veiksmažodžio kamieno reikšme, todėl ir rūšis pasirodo kaip *leksinė gramatinė* kategorija.

Argi tai, kad sangražiniams veiksmažodžiams būdingas daugiareikšmiškumas (kaip manė Axelis Holvoetas ir šio skyriaus autorės A. Kalnača ir I. Lokmane), juos galima laikyti trečiuoju rūšies kategorijos nariu (p. 502)? Norint tai įrodyti, reikėtų nustatyti paradigmos invariantinę reikšmę ir ją sudarančių narių diferencinius požymius (tokia jau bendrosios gramatikos teorijos aritmetika). Senosios graikų kalbos mediumas yra ne kas kita kaip aktyvo ir pasyvo opozicijos neutralizacijos rezultatas, turintis savą morfologinę formą, bet išlaikęs ir aktyvo, ir pasyvo požymių. „[...] teigimas, kad baltų kalbų sangražiniai veiksmažodžiai atstoja indoeuropietiškaįjį mediumą, atsirado tuomet, kai kalbos moksle buvo įsigalėjusi vadinamoji „jau-nagramatikų“ mokykla“ (Kaukienė 2006: 4). Vis dėlto gerai, kad apsispręsta ir Gramatikoje palikta dvinarė rūšies kategorija.

Lietuvių kalbos gramatikose sangražiniai veiksmažodžiai buvo įrašyti kaip trečioji rūšis. Vis dėlto ilgainiui įsitikinta, kad jie nėra trečioji rūšis. Ši gramatinės minties evoliucija matyti ir vieno autoriaus, Jono Jablonskio, gramatikose: 1901 m. jis teigė, kad veiksmažodžiai kaitomi rūšimis ir kad jų yra trys: *veikiamoji, grįžtamoji* (sangražiniai veiksmažodžiai) ir *neveikiamoji*, bet jau 1922 m. gramatikoje visai kitoks minties brandumas, jau suprasta, kad ta *grįžtamoji rūšis* lietuvių kalboje ištiesai priklauso veikiamajai rūšiai ir kad rūšimis lietuvių kalbos veiksmažodžiai nekaitomi (Jablonskis 1957: 107–108; 296–297).

Baltų ir slavų kalbose, neturinčiose mediumo, sangražiniai veiksmažodžiai šliejasi prie veikiamosios rūšies, bet turi ir neveikiamosios požymių. Nagrinėjant su studentais Platono *Dialogų* vertimą į lietuvių kalbą (vertėjas Merkėlis Račkauskas), aiškiai pasirodė, kad verčiant graikų kalbos aktyvųjį mediumą į lietuvių kalbą, vartojami sangražiniai veiksmažodžiai, o pasyvųjį – formos su neveikiamaisiais dalyviais. Latvių kalbos sangražiniai veiksmažodžiai šiuo atžvilgiu panašesni ne į lietuvių, bet į rusų kalbos sangražinius veiksmažodžius, kurie atitinka ir dalį pasyvinio mediumo. Bet ir šiuo atveju trečiosios rūšies nesudaro, o tik dalis sangražinių veiksmažodžių prisišlieja prie pasyvo: *Cilvēka vārds rakstās ar lielo burtu (Имя человека пишется с большой буквы) – Žmogaus vardas rašomas didžiąja raide; Šie diskai pārdodas iepakoti (Эти диски продаются в упаковке) – Šie diskai par-duodami įpakuoti*. Pasitaiko neveikiamosios rūšies reikšme pavartotų sangražinių veiksmažodžių ir lietuvių kalboje, bet tai laikoma klaida ir taisoma. Taisyklinga tik savaiminė sangražinių veiksmažodžių reikšmė, artima neveikiamosios rūšies reikšmei (*durys atsidarė, drabužis susidėvėjo, bulvės susivalgė, žemė nusialino*).

Kartoju: skaitant šią didelės apimties gramatiką, vis kyla mintis, ar nebūtų buvę geriau išleisti ją dviem tomis. Juk čia nėra vietos konkrečiam tyrimui (ypač darybos skyriuje). Jame tik šiek tiek daugiau kaip pusė puslapio skirta sangražinių

veiksmāžodžiu darybai (p. 291). Argi taip įmanoma parodyti sangrąžos afikso darybinį vaidmenį ir jo darinių vietą veiksmāžodžiu klasėje?

513 p. atsiradęs **netiesioginės** sangrąžinių veiksmāžodžiu reikšmės terminas ir sangrąžinių veiksmāžodžiu semantinė klasifikacija nukelia mus per XX a. vidurio latvių ir lietuvių kalbos sangrąžinių veiksmāžodžiu tyrinėjimus iki pačios XX a. pradžios, iki Viktoro Poržezinskio lietuvių ir latvių sangrąžinių veiksmāžodžiu studijos (В. К. Поржезинский. *Возвратная форма глаголь в литовском и латышском языках*. Москва, 1903). Jo pasiūlytas baltų kalbų refleksyvų aprašo modelis veikė tiek latvių, tiek lietuvių gramatikas. Akademinėje 1959 m. latvių kalbos gramatikoje randame paminėtą ir santykį su rūšimi, randame **tiesioginę** ir **netiesioginę** sangrąžinių veiksmāžodžiu reikšmes ir semantinę klasifikaciją, neišryškinančią sangrąžos afikso darybinio vaidmens (p. 554–564).

Lietuvių kalbotyroje pirmą mėginimą ieškoti sangrąžos afikso vaidmens ir sangrąžinių veiksmāžodžiu santykio su intranzityviniais paprastaisiais veiksmāžodžiais, kurių klasę jie papildė, afiksui apribojus veiksmą subjekto sfera, randame Audronės Jakulienės daktaro (tada kandidato) disertacijoje.

Idėja ieškoti kilo tada, kai Petronėlė Bernadišienė paskelbė keletą straipsnių apie lietuvių kalbos sangrąžinius veiksmāžodžius mokslo darbuose ir 1961 m. apgynė disertaciją *Sangrąžinių veiksmāžodžiu reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje*. (Šios disertacijos pagrindu parašytas ir tritomės *Lietuvių kalbos gramatikos* sangrąžinių veiksmāžodžiu skyrius.) Jakulienė, vadovaujama Jono Kazlausko, ėmėsi studijuoti baltų kalbų veiksmāžodžiu istoriją, skelbė straipsnius mokslinėje spaudoje ir 1969 m. apgynė disertaciją *Lietuvių ir kitų baltų kalbų sangrąžinių veiksmāžodžiu istorija*. Antrasis *Lietuvių kalbos gramatikos* tomas išėjo 1971 m., bet jame tiesiog negalėta, nesusėpėta pasinaudoti Jakulienės tyrinėjimų rezultatais. Todėl ten yra Bernadišienės atlikta sangrąžinių veiksmāžodžiu klasifikacija, labai panaši į tą, kokia pateikta ir akademinėje 1959 m. latvių kalbos gramatikoje. Vadinasi, latvių ir lietuvių kalbos akademinė gramatikų sangrąžinių veiksmāžodžiu aprašai turėję bendrą analizės pavyzdį.

Nepaisant to, kad sangrąžiniai lietuvių kalbos veiksmāžodžiai buvo tyrinėti ir kitų autorių, fundamentalus Jakulienės darbas neprarado vertės beveik per pusšimtį metų. Gavusi Jono Kazlausko premiją, jau būdama nebe Jakulienė, o Kaukienė, Audronė suprato, kad kadaise yra atlikusi unikalų darbą, kurį, kiek pageduotą, galima skelbti ir XXI a. pradžioje. Taip 2006 m. pasirodė Audronės Kaukienės monografija *Sangrąžinių veiksmāžodžiu istorija*, su kuria verta susipažinti visiems, rašantiems apie baltų kalbų sangrąžinius veiksmāžodžius.

Gramatikos mokslo istorija rodo, kad sunkiausia aprašyti prieveiksmį dėl šių priežasčių: 1) visi šios klasės žodžiai yra dariniai; 2) labai įvairūs darybos būdai: tik maža dalis prieveiksmių padaryta afiksacijos būdu, o visi kiti – įvairių kalbos dalių

ir sintaksinių konstrukcijų prieveiksmėjimo rezultatas; greta suprieveiksmėjusių linksnių, gramatinių veiksmažodžio formų ta pačia reikšme vartojamos ir atitinkamos nesuprieveiksmėjusios formos. Geriausiai Guntai Smiltniecei pavyko dvi prieveiksmio skyriaus dalys: 1) kur nustatomas prieveiksmio ryšys su kitomis kalbos dalimis (p. 596–601) ir 2) prieveiksmių klasifikavimas pagal reikšmę (p. 606–617). Pačiame apibrėžime (p. 595) prieveiksmis lyginamas su būdvardžiu ir sakoma (nurodant Emilijos Soidos 1969 m. studiją), kad prieveiksmio reikšmė platesnė ir įvairesnė už būdvardžio. Ne reikšmės platumas ir įvairumas skiria prieveiksmį nuo būdvardžio, o jo forma be galūnės, leidžianti jį šlieti tiek prie asmenuojamųjų, tiek ir prie linksniuojamųjų žodžių: būdvardis derinamas, o prieveiksmis šliejamas – du skirtingi sintaksiniai ryšiai.

Prieveiksmis savų gramatinių kategorijų, apimančių visą jo formų įvairovę, neturi. Laipsnio reikšmės ir formos priklauso nuo darybos pamato, net ir priesaga iš atitinkamų būdvardžių kamienų: *labs* ‘geras’ (*labi* ‘gerai’) – *labāks* ‘geresnis’ (*labāk* ‘geriau’) – *vislabākais* ‘geriausias’ (*vislabāk* ‘geriausiai’). Tačiau laipsniavimo priskyrimas prieveiksmiui – tradicinė daugelio gramatikų klaida. Jeigu būtų atlikta laipsniuojamųjų būdvardžių trijų laipsnio pakopų paradigmė, tai vargu ar būtų galima kalbėti apie morfologinę prieveiksmio laipsnio kategoriją, būtų supras-ta, kad 604–605 p. nurodyti požymio kokybės ir kiekybės raiškos pavyzdžiai pri-klauso ne morfologinei laipsnio kategorijai, o stiprinamajai reduplikacijai, žodžių darybai, leksikai (*dziļdzīli jūrā, dienu dienā, labi ilgi, stipri drēgni, mazliet par agru*).

Kalbant apie prieveiksmio laipsniavimą, vėlgi reikia platesnio gramatinio akira-čio: reikia pamatyti, kad prieveiksmis reiškia požymio požymį, o požymį reiškian-tys žodžiai yra ir asmenuojami, ir linksniuojami. Todėl prie požymį reiškiančių žodžių šliejamas prieveiksmis turi būti nekaitomas. Ir tai yra visiems prieveiksmiams bendra, tai jų gramatinis skiriamasis požymis. Iš lingvistinės literatūros į atmintį įstrigęs vaizdingas palyginimas, kad prieveiksmis – „šiukšlių duobė“; į kurią sukri-tusios savarankiškos kalbos dalių atliekos. Tai, žinoma, rimtai gramatikai netinkamas teiginys, bet vaizdžiai rodantis, kaip nelengva nustatyti šios kalbos dalies bendrąją reikšmę ir nuo jos priklausančią formą.

Gramatikos sintaksė pačiu geriausiu būdu skiriasi nuo 1962 m. sintaksės (auto-rės Ilzė Lokmane, Daina Nitiņa, Baiba Valkovska, Linda Lauze). Čia atsiskiria dvi dalys: 1) chrestomatinė sintaksė, kurią galima rasti daugelyje gramatikų ir 2) teks-to sintaksė, kuri parašyta visai naujai. Teksto sąvoka labai plati: ji apima kalbinės raiškos visumą – ir raštų, ir šnekamąją kalbą. Vertinti šią sintaksės dalį, neturint kompetencijos, būtų tiesiog neetiška. Todėl recenzijoje bus atkreiptas dėmesys tik į tai, kas matyti be specialių studijų.

Dialogo ar pasakojimo situacija leidžia visaip keisti sakinį, kartais pakanka į klausimą atsakyti viena dalelyte, visą sakinį gali atstoti įvairūs žodžiai, kurie pagal

savo struktūrą, išimti iš konteksto, netgi nėra sakiniai: sakinio modelis yra kalbėtojo ir klausytojo sąmonėje, jis suvokiamas iš viso teksto. Aprašyti šnekamosios kalbos sintaksines struktūras reikalingas, bet labai sunkus darbas. Todėl sveikintina, kad jis dirbamas.

Galbūt čia tik smulkmena, bet iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad „Teksto sintaksės“ (8) planas sudarytas ne vienu pamatu: **8.1.** – *Teksto samprata ir bendras jos apibūdinimas*; **8.2.** – *Redukcija, jos rūšys ir išraiška*; **8.3.** – *Parceliacija teksto formavimo būdas*; **8.4.** – *Šnekamosios kalbos sintaksė*. Žinoma, šiuose poskyriuose rašoma apie skirtingus dalykus, bet *redukcija* ir *parceliacija* yra stilistinės priemonės, būdingos ir šnekamajai kalbai. Todėl atrodo, kad reikėjo visiems poskyriams paieškoti bendresnio pamato. Gal tada visą skyrių būtų galima perskirti į du poskyrius – Dainos Nitiņos ir Lindos Lauzės. Tačiau tai ne esmė. Svarbu, kad šioje Gramatikoje kalbama ir apie aktualiąją skaidą, ir apie daugelį kitų dalykų, kurių nerasime 1962 m. gramatikoje.

Bendrasis sintaksės apibrėžimas ir vientisinio sakinio formaliosios bei semantinės struktūros aprašai priklauso I. Lokmanei, vientisinio sakinio komunikacinės struktūros analizė – kolektyvinis Baibos Valkovskos ir I. Lokmanės darbas. Vientisinio ir sudėtinio sakinio išplėtinių struktūrų ir sudėtinio sakinio aprašo autorė Daina Nitiņa.

Arčiausiai morfologijos yra vientisinis sakinytis, ir čia jau galima šį tą pasakyti. Tradicinė gramatika nuo antikos laikų gal net iki XX a. vidurio vientisinio sakinio negalėjo atskirti nuo loginio sprendimo. Net gramatikos terminai rodo, kad pagrindinė sakinio dalis yra *veiksnytis* (*priekšmets*), t. y. subjektas, daiktas, veikėjas, o *tarinytis* (*izteicējs*) pasako, kas, koks yra veiksnys, ką jis veikia, kas su juo nutinka.

Toks sakinio centro apibūdinimas ne iš piršto laužtas. Jis susijęs su žmogaus pasaulio suvokimu, su mąstymu ir su morfologijos tyrimų rezultatais (gramatinių kategorijų turiniu). Morfologijoje tik daiktavardis reiškia tai, kas savarankiška, ir visos jo gramatinės kategorijos, lengviau ar sunkiau paaiškinamos remiantis tikrovės suvokimu, yra turiningos ir skiriasi nuo atitinkamų derinamųjų žodžių kategorijų. Pavyzdžiui, stalas yra daiktas. Jis gali būti įvairių formų, dydžių, spalvų, stalus galima skaičiuoti, o jo ypatybės neatskiriamos, nesavarankiškos, jos priklauso daiktui. Todėl ypatybes reiškiantys žodžiai giminės, skaičiaus ir linksnio formomis rodo tą nesavarankiškumą. Ir tarinio formos rodo, kad jis reiškia veiksnio požymius.

Tačiau ilgainiui gramatikos mokslas atrado būdą parodyti sakinį kaip atskirą nuo loginio sprendimo. Pavyko sakinį atskirti nuo loginio sprendimo tada, kai į svarbiausią jo vietą (centrą) sumanyta iškelti tai, kas nesavarankiška, kas reikalauja papildinių, argumentų. Ši idėja kilo tiriant kalbas, beveik neturinčias galūnių. Pamatyta, kad tai, kas reiškia fleksija, dažnu atveju atstoja žodžio vieta sakinyje ir kad tai, kas nesavarankiška, formuoja ir žodžių junginį, ir sakinį. Pavyzdžiui, *labs* ‘geras’ reikalauja patikslinimo *kas geras?* Patikslinus *labs cilvēks* ‘geras žmogus’, gaunamas žodžių

junginys su atributiniu daikto požymiu. Taip pat formuojamas ir posesyvo reikšmę turintis junginys: *brāla* ‘brolio’ *kas brolio?* – *brāla cepure* ‘brolio kepurė’.

Tarinys, paverstas vientisinio sakinio sintaksinių ryšių centru, viršūne, sakinio branduoliu todėl, kad predikatinio požymio tikslinimas reikalauja daugiau argumentų ir formuoja visą sakinį, o tas centro reiškėjas yra veiksmožodis su visais savo palydovais, su tam tikru argumentų rinkiniu, kurie sakinyje realizuojami konkrečiais leksiniais vienetais (Balkevičius 1998: 18). Kadangi sintaksė universali, tai ir fleksinio tipo kalbų tyrinėtojams šis sakinio atskyrimas nuo loginio sprendimo labai tiko. Bet jis ir sudarė sąlygas nutolti nuo morfologijos ir visai nematyti jos ryšio su sintakse. Fleksinių kalbų sintaksės tyrinėtojams morfologija pasidarė nereikšminga, jie net ėmė nepastebėti, kad būtent galūnės, rodančios sintaksinius žodžio formų vaidmenis, daro šio tipo kalbų sakinį laisvą ir lankstų, kad nebūtina žodį „prikalti“ prie tam tikros sintaksinės vietos.

Iš senojo loginio dvinario sakinio supratimo likę tokie pastebėjimai: 1. Veiksny – pirmasis tarinio argumentas; 2. Tarp veiksnio ir tarinio yra abipusis ryšys (nes fleksinio tipo kalbose neįmanoma nepastebėti tarinio derinimo su veiksnium); 3. Beasmenį minimalų sakinio modelį linkstama paversti dvinariu: *Līst // Lietus līst* – *Lyja // Lietus lyja* ir net sudaromi tokie veikiamosios ir neveikiamosios rūšies sakiniai: *Lietus sulijo šieną* – *Šienas lietaus sulytas*; 4. Vien daiktavardžiu išreikšto vienkomponenčio sakinio laikymas semantiškai lygiaverčiu dvinariam sakiniui su potencialiaisiais veiksmožodžiais: *Lietus. Sniegs. Vėjš. Pērkons. Kruša. Visapkārt klusums. Karsta vasaras pēcpusdiena* – *Lietus. Sniegas. Vējas. Perkūnija. Kruša. Aplink tylu. Karšta vasaros popietē* (p. 715, plg. p. 734).

Tas faktas, jog vienanarius sakinius, išreikštus tiek beasmeniais veiksmožodžiais, tiek įvairių daiktavardžių vardininkais, įmanoma paversti įprastiniais dvinariais sakiniiais, rodo, kad predikacija turėtų būti dar giliau sakinyje negu dabar įsivaizduojama, nes veiksmožodžio kategorijos – nuosaka, laikas ir asmuo – yra ne veiksmožodžio, o sakinio kategorijos, tik fleksinio tipo kalbose jos reiškiamos veiksmožodžio formomis.

Recenzija į šiuos dalykus labiau gilintis neleidžia, bet reikia pažymėti, kad vientisinio sakinio struktūra Gramatikoje išnagrinėta puikiai ir įvairiais aspektais – formaliuoju, semantiniu ir komunikaciniu. Aprašant vientisinių sakinį, išryškinti jo modeliai, siekiama jų visumą parodyti kaip tam tikrą sintaksinę paradigmą. 1962 m. gramatikoje nebuvo teksto sintaksės. Joje teksto vienetai aprašyti kaip vientisiniai sakiniai. Naujojoje gramatikoje teksto vienetų klasifikacija apima įvairias jų transformacijas, kurios pagal savo struktūrą net nėra sakiniai (pavyzdžiui, jaustukai, dalelytės, daiktavardžio vardininkai, bendratys). Tai nauja, lyginant su 1962 m. latvių kalbos gramatika, bet lituanistikoje to nelaikyčiau naujove.

Kadangi grožinėje literatūroje pakankamai yra ir šnekamosios kalbos pavyzdžių įvairiuose dialoguose, tai tokie teksto vienetai (Vytauto Sirtauto, Vito Labučio, Če-

sio Grendos, Jono Balkevičiaus) darbuose aprašyti kaip *benariai sakiniai*. Tokiais sakiniais „kalbantysis ką nors pašnekovui jau žinoma patvirtina arba neigia (*Taip, taip! Ne! Be abejo! Gerai, jau gerai...*), ką paragina, sudraudžia ar tik atsiliepia (*Cit! Na! A? Alio!*) arba išreiškia savo emocijas bei nuotaiką (*Sveikas gyvas! Labanaktis! Ačiū! Kur čia ne! Ak! Po velnių! Kad tave kur bala! Po šimts kalkutų!..*). Dalelytės ir jaustukai yra patys tipiškiausiai sakinio ekvivalentai. Tarkim, jaustukas *ačiū* net sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmeniu gali būti: *Ačiū, kad atėjai*“ (Balkevičius 1998: 20–21). *Benarių sakinių* terminas ne visai tinkamas, nes, vartojant čia nurodytuosius žodžius, kalbėtojo sąmonėje yra normalus sakinyš iš teksto, kuriame šie žodžiai pavartoti. Netgi priešdėlis dialoge gali atstoti dvinarį vientisinį ar net sudėtinį sakinį:

– *Ar jau padarei, kas buvo liepta?*

– *Pa.*

Reikia pripažinti, kad *Latvių kalbos gramatikos* sintaksės skyrius teoriškai stipresnis už žodžių darybą ir morfologiją, nes gramatinės reikšmės forma matoma ne tik kaip tradicinis sakinyš, bet ir kaip tam tikra mąstomoji struktūra, formuojama teksto suvokimo procese. Teksto elementai, neturintys formaliosios sakinio struktūros, komunikacijos akto metu vis tiek suvokiami kaip atitinkamos sintaksinės struktūros.

Jei morfologijos skyriaus autoriai būtų pamatę, kad žodžio gramatinės reikšmės forma gali būti ir ne pačiame žodyje (o pamatyti galėjo, nes asmenavimo sistemoje turi analitinių formų), tai nebūtų abejoję linksnio, vartojamo su prielinksniu priklausymu linksnių paradigmai, arba dėl šauksmininko, kuris neturi galūnės ir neina tradicine sakinio dalimi, būtų supratę, kad nulinė galūnė, paprasčiau – jos trūkumas, nėra bereikšmis.

Įsigilinus į gramatinę raišką, būtų suprasta, kad abi cirkumfikso dalys nebūtinai turi būti viename žodyje. Pažvelgus į kitas kalbas, matyti, kad priešdėlis gali būti ir sakinio gale (vokiečių kalbos rėminė konstrukcija). Jei būtų atkreiptas dėmesys į derinamųjų žodžių formas, tai nereikėtų kalbėti apie nekaitomuosius daiktavardžius ar bendrąją giminę ir t. t. Nors ir daug dirbta, bet pažinimo procesas be ribų: dar reikėtų tiksliau apsibrėžti žodžio ir morfemos, gramatinės reikšmės, gramatinės formos ir gramatinės kategorijos sąvokas. Atliktas didelis latvių kalbininkų konkrečių faktų tiriamasis darbas leidžia padaryti ir teisingas bendrojo pobūdžio teorines išvadas. Tai gali būti netolimos ateities tikslas. Norėtusi, kad ir lituanistai pasiryžtų imtis tokio naujos gramatikos projekto, kuris latvių jau įgyvendintas.

Pačioje pabaigoje palinkėjimas lietuvių ir latvių kalbininkams išmokti abi kalbas taip, kad būtų galima naudotis abiejų šalių mokslinių tyrimų rezultatais ir ateityje parašyti gretinamąją latvių ir lietuvių kalbų gramatiką, kuri padėtų geriau suvokti kai kuriuos gramatikos reiškinius ir būtų naudinga bendrajai gramatikos teorijai.

LITERATŪRA

- Balkevičius Jonas 1998: *Lietuvių kalbos predikatinų konstrukcijų sintaksė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Bankavs Andrejs, Jansone Ilga 2010: *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijās*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* 1996. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Endzelīns Jānis 1951: *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Girdenis Aleksas 1995: *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik* 1981. Berlin: Akad. der Wiss. der DDR. Zentral inst. für Sprachwiss.
- Jablonskis Jonas 1957: *Rinktiniai raštai* 1. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Kalnača Andra 2004: *Morfēmika un morfonologija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Kaukienė Audronė 2006: *Sangrąžinių veiksmažodžių istorija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltistikos centras.
- Kuryłowicz Jerzy 1968: *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków.
- Lithuanian Grammar* 1997: Vilnius: Baltos lankos.
- Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika* 1–2. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959–1962.
- Paulauskienė Aldona 1979: *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžių kategorijos*. Vilnius: Mokslas.
- Paulauskienė Aldona 1989: *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius: Mokslas.
- Paulauskienė Aldona 1994: *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Pottier B. 1962: *Systématique des éléments de relation*. Paris.
- Rosinas Albertas 1988: *Baltų kalbų įvardžiai*. Vilnius: Mokslas.
- Urbutis Vincas 1978: *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Zigmās 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1. Vilnius: Mokslas.
- Бенвенист Эмиль 1974: *Общая лингвистика*. Москва: Наука.
- Бульгина Татьяна В. 1970: *Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме)*. – Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. Москва: Наука.

Вандриес Ж. 1937: *Язык*. Москва.

Кацнельсон Соломон Д. 1972: *Типология языка и речевое мышление*. Ленинград.

Степанов Юрий С. 1971: *Семиотика*. Москва: Наука.

Степанов Юрий С. 1981: *Имена. Предикаты. Предложения*. Москва: Наука.

Īteikta 2014 m. rugsėjo 9 d.

ALDONA PAULAUSKIENĖ

Vilniaus universitetas

Balio Sruogos g. 8-1, LT- 10220 Vilnius, Lietuva

aldona.platukyte@gmail.com